

1.3. *Ренесансна історіографія Речі Посполитої і українця**

Слідом за Ф.Броделем вдаємося, передусім, до окреслення меж «можливого» і «неможливого». Відтак з'ясуємо відстань між ресурсом традиції-«фортеці», укріпленої природою та постійним доглядом, і кращими людьми тогочасного «спецназу», майстрами штурму-«новизни». За маркери «крайніх меж» тут можна прийняти незнищенні у будь-які часи *аннали та критичну історію*. Перші, у цікаву нам добу, втрачають монополію на провід, статус історіографічної парадигми. Друга – цього становища ще не досягла і є радше винятком-аномалією, аніж правилом (свідомо вживаємо термінологію, розроблену Томасом Куном⁴⁸).

Як часто буває, поштовх для «наукової революції» в річпосполитському історіописанні прийшов ззовні. Батьківщиною нової ренесансної історіографії була Італія (вужче Флоренція) XV ст. Щодо Флоренції, то власне рубіжним тут вважається твір канцлера-історіографа Флорентійської республіки *Леонардо Бруні з Ареццо* (бл.1369-1444) «*Historiarum Florentini populi libri XII*»/ «Історія флорентійського народу, у 12 книгах» (доведена до 1404 р., видана у Страсбурзі 1610 р.). Праця ця була позбавлена легендарних мотивів і спиралась на багатий джерельний матеріал.

Для флорентійської історіографії характерним був інтерес до внутрішньої політики. Пізніше оформилися ренесансні неаполітанська течія придворної історіографії, що схилилась до панегіризму, та проміжна між двома першими – венеціанська прагматична історіографія. Завдання останньої – перш за все

* За відправну точку для цього огляду правила такі знані синтези як: *Barycz H. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego: Studia nad historiografią w. XVI-XVIII.* – Wrocław, 1981; *Dziuba A. Wczesnorenesansowa historiografia polsko-łacińska.* – Lublin, 2000; *Grabski A.F. Zarys historii historiografii polskiej.* – Poznań, 2000.

⁴⁸ Див. зокрема: *Кун Т. Структура наукових революцій.* – К., 2001.

інформувати світ про зовнішню політику тогочасної європейської «великої держави».

Саме з цього італізованого та гуманістичного письменницького середовища походив виклик й інтелектуалам Корони Польської. Ним став, насамперед, твір *Енея Сильвія Пікколоміні*⁴⁹ (1405-1464, з 1458 р. папи римського Пія II) «*Historia Bohemica*»/ «Історія Богемії»^{*}.

Ця праця, написана 1458 р., надрукована вже по смерті автора – 1475 р. – у Римі. Згодом вона неодноразово передруковувалась, зокрема, у Кельні 1530 р. та у повному зібранні творів автора («*Opera omnia*». Базель, 1551-1571). 1510 р. письменник, тлумач та друкар *Миколай Конач* (Mikuláš Kopáč z Hodiškova, бл.1480-1546) видав чеський переклад цього твору («*Česká kronika*»), який, у передмові, рекомендував як чехам, так і полякам⁵⁰.

З цим твором Пікколоміні пов'язаний і дуже популярний текст «*De Evropa*»/ «Про Європу» (першодрук у Меммінгені, 1490; польський друк під назвою «*Epitome Europaе*» – Краків, 1512)⁵¹. Тут поміж європейськими країнами та народами окремо згадано і «рутенів»-«роксоланів»⁵².

⁴⁹ *Zarebski I. Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polską i Polakami. – Kraków, 1939.*

^{*} *Богемія* – звичайна у латиномовній літературі назва Чехії.

⁵⁰ *Gmiterek H. Filiacje polsko-czeskie w historiografii okresu Odrodzenia (XVI – początek XVII wieku) // Piśmiennictwo Czech i Polski w średniowieczu i w wczesnej epoce nowożytnej. – Katowice, 2006. – S.147.* Недавнє чеське перевидання твору Пікколоміні див.: *Aeneae Silvii Historia Bohemica / Enea Silvio Historie Česká. – Praga, 1998.*

⁵¹ Сучасне перевидання твору: *Enee Silvii Piccolominei postea Pii pp II. De Evropa. – Città del Vaticano, 2001*; про автора і твір див. також: *Guida F. Enea Silvio Piccolomini e l'Europa Orientale: il «De Europa» (1458) // Clío: rivista trimestrale di studi storici. Napoli, 1979. – XV-1. – P.35-77.*

⁵² *Enee Silvii Piccolominei postea Pii pp II. De Evropa. – P.118.* Пікколоміні зве їх «плем'ям варварським та простацьким» («*gens barbara, incompta*»), сусідами литовців.

Принагідно зауважимо, що піколомінієву лінію у західному українознавстві-русистиці згодом підтримала праця *Йоганна Богемця* (бл.1485-1535) про звичаї народів світу. Видана у французькому Ліоні 1541 р., вона – у книзі про Європу (*Liber III*) – містила показний розділ «*De Rusia sive Ruthenia, et recentibus Rusianorum moribus*»/ «Про Русь або Рутенію та огляд Руських звичаїв»⁵³. Згодом твір Й.Богемця перекладено чеською мовою (Оломоуц, 1579).

До речі, цей текст явно виграє на тлі, зокрема, такого сучасного йому європоцентричного видання – праці Ансельма та Христофора Целла (*Cella*) «*Europae Descriptio Lucidissima D. Carolo. V. Romanoru[m] Imperatori dedicata*»/ «Опис Європи, найяснішому пану Карлу V, римському імператору, присвячений» (Антверпен, 1535)⁵⁴. На жаль, більш цікавий для порівняння інший твір цих авторів-міжнародників – «*Europae descriptio: Tartaria, Hungaria, Bohemia, Polonia, Lithuania, Livonia, Prussia*»/ «Європи опис: Татарія, Угорщина, Чехія, Польща, Литва, Лівонія, Прусія» (Антверпен, 1536) – для нас лишився недосяжним.

Польською відповіддю на твори Піколоміні могла стати монументальна хроніка *Яна Длугоша* (1415-1480). Вона доведена до року смерті автора та наповнена вже й гуманістичними елементами. Це обумовило те вічне вагання новітньої історіографічної традиції щодо питання: відносити длугошеві твори до середньовічної чи вже до ренесансної парадигми. Наразі тут звитяжить компроміс, за яким славнозвісний хроніст є рубіжною постаттю між цими формами історіописання.

Із цензурних міркувань (історик доволі скептично оцінював «діяння» Ягелонів) твір Длугоша не побачив друк вчасно (частково надрукований 1614-1615 рр., цілком – 1711 р.).

⁵³ *Boehme J.* Mores, Leges Et Ritus Omnium Gentium: ex multis clarissimis rerum Scriptoribus collecti. Cum Indice locupletissimo. – Lugduni, 1541. – P.177-181.

⁵⁴ [*Cella A.*] *Europae Descriptio Lucidissima D. Carolo. V. Romanoru[m] Imperatori dedicata.* – Antverpiae, 1535.

Зауважу, що для української традиції це доволі сумний факт, адже уривалось багатообіцяюче длогушеве починання інтеграції локальних, у т.ч. давньоруських, літописів до загальнодержавної історіографічної традиції. Нове зацікавлення «руськими» джерелами прокинеться вже в історіографів другої половини XVI ст.

Надалі біля справи написання історії королівства в гуманістичному стилі заходився єпископ перемиський (номінат), а згодом – влоцлавський Пйотр з Бніна (✠ 1494). Він пропонував доручити цю справу славнозвісному італійському емігранту *Калімаху* (Філіппо Буонакорсі, 1437-1496). Останній, проте, відмовився через похилий вік.

Утім, Калімахів вплив на формування історіографічних традицій в Короні Польській був примітним. Особливе значення мав його твір «*Historia de Rege Vladislao*»/ «Історія про короля Владислава». Написана ця «Історія» була, вірогідно, в 1487 р., видана ж в Аусбурзі в 1519 р. (перевидання за цікавий тут період: Базель, 1556; Франкфурт, 1578; Краків, 1582; Франкфурт, 1584; Кельн, 1589; Франкфурт, 1600; критичне видання С.Квятковського⁵⁵). Твір оповідав про трагічний похід проти турків короля Польщі та Угорщини Владислава VI (III) Варненчика (1424-1444). В українському контексті важливою є й інша праця Калімаха – гуманістична біографія львівського архієпископа Григорія з Сянока «*De vita et moribus Gregorii Sanoensis, Archiepiscopi Leopoliensis*»/ «Про життя та звичаї Григорія Сяноцького, архієпископа львівського» (1476)⁵⁶.

Нову спробу започаткування офіційної ренесансної історіографії королівства ініціював 1506 р. польський король Александр I Ягелончик (можливо, з подачі канцлера Яна Ласького), який пробував залучити до цього *Миколая*

⁵⁵ Philippi Callimachi Experientis Historia rerum gestarum in Hungaria et contra Turcos per Vladislaum Poloniae et Hungariae regem// Monumenta poloniae historica. – Т.ІІІ. – Lwów, 1878 (репринт – Warszawa, 1961). – S.1-162.

⁵⁶ Vita et mores Gregorii Sanoeci Leopoliensis archiepiscopi. Auctore Philippo Buonacorsi Callimacho// Там само. – S.163-216.

Розембарзького († 1506 або невдовзі), шляхтича з краківського воєводства, знаного польського дипломата, фахівця з «турецького напрямку». Утім, і цей кандидат після початкових проб пера⁵⁷ зрікся цієї справи (або помер).

Зауважимо, що для української традиції М.Розембарзький цікавий як автор невеличкого рукописного трактату – «*Explanatio compendiosa de situ, moribus et diversitate Sciticarum gentium*»/ «Пояснення стисле про місце розташування, звичаї та багатоманітність Скіфського [себто татарського] племені». Він оповідав про фізикогеографічні, географічні та історико-етнографічні риси Південно-Східної Європи. У центрі уваги письменника-історика перебували кримські татари, походження яких учений «досліджує» майже винятково крізь призму популярних античних творів. Праця ця була написана на замовлення імператора Максиміліана⁵⁸.

Після тривалих невдач першого успіху в «інституалізації» офіційної історіографії Корони Польської досяг вже згаданий Ян Ласький (1456-1531)⁵⁹, прymas, один з головних королівських радників та, напевно, найпомітніша історична постать у Польщі початку XVI ст. До речі, він належав до тих небагатьох католицьких письменників свого покоління, хто наважувався дискутувати про «руську віру»-православ'я.

На Латеранському синоді (на сесії з 5.V.1514 р.) Ласький оголосив меморіал «*De Ruthenorum nationibus eorumque erroribus*»/ «Про тієї рутенської нації помилки»⁶⁰. У ньому він

⁵⁷ *Polski słownik biograficzny*. – Т.32. – S.384-387.

⁵⁸ Нині зберігається в Бібліотеці Чарторийських у Кракові – грк.26 /TeKa Naruszewicza. Т.26/, к.592-619. Новітнє критичне видання див.: *Kowalska Z. Mikolaja Rozembarskiego traktat z roku 1499 o pochodzeniu Tatarów. Studium krytyczne i edycja traktatu*. – Kraków, 1993.

⁵⁹ *Garbacik J. Prymas Jan Łaski o fałszerstwach historycznych papieża Piusa II // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 71. – Prace Historyczne*. – Т.12. – Kraków, 1963. – S.25-44. *Tafłowski P. Jan Łaski (1456-1531): kanclerz koronny i prymas Polski*. – Warszawa, 2007. – S.345-348.

⁶⁰ *Tafłowski P. Op. cit.* – S.94-95. Копія меморіалу зберігається в Бібліотеці Чарторийських у Кракові (sign. 1585 IV, f.127-141).

сформулював 35 «помилко» руської/православної церкви, які розвивали та популяризували ідеї краківського професора Я.Сакрана (Яна з Освенціма молодшого, 1443-1527), знаного теолога-ворога православ'я*. Цікаво також, що в меморіалі «русинів» поділено на три групи: «білих» – підвладних московському князю, «волоських» – мешканців Молдавського князівства, та «червоних» – підданих Корони Польської та ВКЛ.

Перебуваючи в Римі 1513-1515 рр., Ласький спробував залучити до створення сучасної синтези історії Польського королівства молодого італізованого далматинця (хорвата) *Франциска Андроніка* (Tranquillus Andronicus Parthenius, 1490-1571)⁶¹. Можновладець також – у листі з 28 липня 1514 р. – звертався за допомогою щодо збирання історичних матеріалів та виписок для цього проекту до знаних тоді з ученості представників краківського університету – Бернардина Галла (Gallo, далматинець, учень Калімаха, утім невдовзі, у 1517 р., він помер) та Матвія з Мехова (Меховського, Меховіти).

Власне, Андронік не виправдав сподівань свого хлібодавця, оскільки вважав поетичні заняття незмірно вищим покликанням за обов'язки історіографа (зауважимо, що поетична форма викладу історичних подій в Україні з її живими епічними традиціями була явно популярніша за прозу увесь цікавий для нас період). Ласький змушений був відмовитись від його послуг та звернув свою увагу на земляка, який віддавна (від 1505 р.) перебував у Римі – *Бернарда Ваповського* (бл.1450-1535).

Певний історіографічний досвід на той час останній вже мав – з-під його пера у 1509 р. вийшов латиномовний «Опис війни московської 1508 р.»⁶². Втім поза спільною всім гуманістам

* Головна праця: «*Elucidarius errorum ritus Ruthenici*» (Краків, 1507). Вона вираховувала 40 «помилко» православ'я-«віри русинів».

⁶¹ *Cytowska M.* Andronicus Tranquillus Dalmata – klient dworu Łaskich i Jana Zapolyi// *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych.* – Wrocław, 1969. – S.95-106.

⁶² Друку він так і не побачив, його рукопис зберігається у Ватиканській бібліотеці; видання: [*Wapowski B.*] *De bello a Sigismundo I, rege Poloniae, contra Moscos gesto a.1508*// *Analecta*

пристрастю до красного письменства, як науковця його найбільше вабила географія. Ваповським, власне, виконана та віддрукована у Кракові 1526-1528 рр. мапа Польщі, а мапа Східної Європи («*Tabula Sarmatiae, regna Poloniae et Hungariae utriusque Valachiae, nec non Turciae, Tartariae, Moscoviae et Lithuaniae partem comprehendens* та *Tabula in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars*») стала основою для першої збереженої карти Польщі (власне Королівства Польського + ВКЛ) Вацлава Гродецького, дедикованої королю Сигізмунду Августу. Ці карти відіграли непересічну роль у процесі ознайомлення вченого світу Заходу з означеними теренами.

Однак і ця нова історіографічна надія польського офіціозу не квапилася взятись за перо (почасти через інші, зокрема дипломатичні, «навантаження»). Тому римська місія Ласького була змушена задовольнитись виданням історико-пропагандистської збірки «*Carmina de memorabili cede Scismaticorum*»/ «Пісня про пам'ятну облогу схизматиків» (Рим, січень 1515 р.), до якої увійшли лист короля Сигізмунда I до папи Леона X, присвячений опису гучної перемоги над росіянами під Оршею 1514 р., та вірші різних авторів, які славили цю подію.

До речі, подібна ренесансна практика віршованих описів переможних битв вже мала на той час «український прецедент» (полономовний). Мова про анонімну пісню «Про вибиття татар перекопських під Вишневецем року 1512-го»⁶³. Трохи згодом Микола Гусовський склав латиномовну поему «*Nova et miranda de Turcis victoria*» (див. «Перемога над турками під Теревовлею 2 липня 1524 року»⁶⁴).

Romana quae historiam Poloniae saec. XVI illustrent ex archivis bibliothecis excerpta. – Kraków, 1894. – S.153-163; сучасний аналіз твору див.: *Dziuba A.* «Elegia orszańska» Bernarda Wapowskiego// *Roczniki humanistyczne.* – Т.XLV, zeszyt 3. – Lublin, 1997. – S.117-127.

⁶³ *Українські гуманісти епохи Відродження.* Антологія. У 2 ч. – К., 1995. – Ч.2. – С.5-10.

⁶⁴ *Українська поезія XVI ст.* – К., 1987.

Принагідно зауважимо, що твори такого типу зазвичай окреслюють за жанром як пісні-новини. Сучасний польський дослідник Пйотр Гроховський виділяє серед них три варіанти: 1) хронікерська (kronikarska); 2) ляментацийно-релігійна; 3) політично-пропагандистська⁶⁵. Зрозуміло, що найбільш цікавим тут є перший варіант.

Та повернемося до Орші 1514 р. як історіографічного приводу. Про цю битву вістки Європою поширювали й прозові друковані реляції: «Wahrhaftiger Anfang und Unterricht der Schlacht von dem König von Polen mit dem Herzog von Moscovia» (Лейпциг, після 14.IX.1514 р.); «Epistola Sigismundi regis Poloniae ad Leonem X de victoria contra haereticos ac schismaticos Moscovios apud aras Alexandri magni parata» (без місця друку, після 18.IX.1514); «Die Schlacht von dem König von Polen mit dem Moskowiter» (Нюрнберг, після 8.IX.1514 р.).

А з тих таки інших авторів вищезгаданої римської збірки 1515 р. окремо слід виділити папського дипломата та легата в Польщі *Якуба Пісо* (? – 1527). Для цього видавничого проекту він написав лише невелику «Epigramm'у», але його інший твір про Оршанську війну – «Epistola de conflictu Polonorum et Lithvanorum cum Moschovitis, 1514»/ «Лист про конфлікт поляків та литвинів із московитами 1514 р.», уперше виданий у Вільно 1515 р., згодом неодноразово перевидавався (Базель, 1515; Базель, 1582; Франкфурт-на-Майні, 1584).

Перу Ваповського у тій самій римській збірці належав окремий «Panegyris, seu carmen elegiacum in victoriam Sigismundi I regis de Moschis»/ «Панегірик або пісня елегійна на перемогу короля Сигізмунда I над Московітами». Він цікавий, поза описом «головної події», ще й передмовою, де поданий сюжет походження слов'ян до утворення Королівства Польського в дусі настанов, сформульованих самим Лаським.

Привертає увагу, що колискою слов'ян «Панегірик» вважав Ільменське озеро; звідси вони рушили слідом за вандалами та готами, займаючи їх колишні володіння та відвойовуючи

⁶⁵ *Grochowski P.* Staropolskie pieśni nowiniarskie// Pamiętnik Literacki. – Rocznik XCIX (2008). – Zeszyt 3. – S.105-123.

причорноморські та балканські землі у Візантії; і вже звідсіль вирушили в свій похід Чех і Лех, чим і завершили добу первісної слов'янської експансії. Завважимо, що така інтерпретація «державотворчого» процесу перегукувалась з давньоруськими інтелектуальними традиціями та сприяла трактуванням щодо важливості «руських земель» для загальнослов'янського минулого.

Після цього, на тривалий час, праця Ваповського як історика загальмувала. Можливо, сталося це через те, що «історіографічні» зацікавлення польського двору на цей момент потіснили «агіографічні»: на 1517-1521 рр. припадає справа канонізації «першого литовського святого» і брата короля Сигізмунда I – Казимира (1458-1484). За життє-біографію останнього тоді взявся навіть папський нунцій – *Захарія Ферарець* (Ferrerii Zacharia, 1479-1524), який 1521 р. видав у Торуні і/або Кракові книжку «Vita Beati Casimiri Confessors ex Serenissimis Poloniae Regibus et Magnis Lithuaniae Ducibus clarissimi»/ «Життє блаженного Казимира Сповідника з ясновельможних польських королів і великих князів литовських найясніших».

Відтак ініціативу історіописання перейняв «неформал» *Матвій Меховський* (власне Мацей Карпіга, бл.1457-1523). На відміну від учених-«зірок», на яких покладався офіціоз, історіографічній справі краківський лікар та університетський діяч готовий був віддати стільки часу, скільки буде потрібно. Він особисто знав Длугоша, був на його погребі і міг претендувати на роль продовжувача справи великого історика.

Збирати матеріали для історичного твору Меховіта почав, вірогідно, після італійської подорожі (бл.1492), і свою першу редакцію закінчив перед 1513 р. (про це він згадував у вітальній промові до Я.Ласького 1513 р.). На початку 1514 р. він підготував на підставі хроніки Длугоша історію Польської Корони до 1480 р. (цей текст склав 1-у частину хроніки), а за 1515-1518 рр. написав вже цілком оригінальну 2-у частину за 1481-1506 рр. (тобто до початку сучасного йому королювання Сигізмунда I).

Паралельно Меховіта підготував славнозвісний географічно-енциклопедичний трактат «De duabus Sarmatiis»/ «Про дві Сарматії», виданий у Кракові 1517 р. 1521 р. його перевидали у тому-таки Кракові під назвою «Descriptio Sarmatiarum»/ «Опис Сарматій».

Цю працю Меховіти широко перекладали в Європі вже XVI ст.: у Базелі в збірці «Novus orbis regionum et insularum»/ «Новий світ регіонів та островів» 1532, 1537, потім 1582 pp.; у Венеції 1542 р. в збірці «Eritome orbis terrarum»/ «Короткий виклад земель світу». Її вже 1518 р. (а може ще й 1519 р.) видано в Аусбурзі в перекладі німецькою мовою, потім у Стразбурзі 1534 р. Існував також переклад голландською мовою. Італійські адаптації друкувались вже 1523 та 1525 pp., а переклад Аннібала Маггі під назвою «Historia delle due Sarmatie»/ «Історія про дві Сарматії» видавався у Венеції 1561, 1562 та 1584 pp. За відповідний період ця версія видання передруковувалася ще двічі – 1600 та 1637 pp. У XVII ст. перекладали трактат-бестселер і в Росії (рукопис).

1535 р. у Кракові під назвою «Polskie wypisanie dwojej krainy świata, którą po łacinie Sarmatią zowią»/ «Польський опис двоякої країни світу, яку по-латині Сарматією звать» вийшов польський переклад Меховіти авторства краківського професора *Анджея Глабера з Кобиліна* († після 1572). Він перевидавався у Кракові ще 1541 та 1545 pp.

Сучасна українська наука звикла користуватись російськомовним виданням праці⁶⁶. Утім, найсучаснішим є польський переклад Т.Бенковського (Вроцлав, 1972) під назвою «Opis Sarmacji Azjackiej i Europejskiej» зі вступом Х.Барича⁶⁷.

Утім, повернемося до «Chronica Polonorum» Меховіти. Праця побачила друк у грудні 1519 р., але зусиллями Я.Ласького на поширення цього краківського видання була накладена цензурна заборона. Зауважимо, що справа ця докладно

⁶⁶ Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – М.-Л., 1936.

⁶⁷ Maciej z Miechowa. Opis Sarmacji azjackiej i europejskiej. – Wrocław, 1972.

досліджена⁶⁸. Головним закидом М.Меховському було те, що він згадав про підозри щодо подружньої вірності королеви Сонкі (Софії Гольшанської), юної дружини старого Владислава-Ягайла; а це ставило під сумнів законність походження усіх наступних Ягелонів.

Можна також говорити і про особисті мотиви Я.Ласького. Адже, попри те, що історик загалом підтримував настанови примаса стосовно питань походження слов'ян (хоча наголошував на їх поділі в процесі історичної генези на західну та східну – сарматську – групи), а також щодо критики антипольських писань Пія II, він не завагався включити до тексту своєї праці чимало некорисних для Ягелонів фактів, як поданих ще Длугошем, так і розшуканих особисто автором. Саме критичне зображення королювання Александра I викликало найбільший супротив Ласького, який, власне, тоді розпочав свою велику політичну кар'єру. Крім цього, Меховському закидано недосконалість (шорсткість) стилю писання, відтак його популяризація мала б «зашкодити» літературному іміджу країни.

Переробка твору Меховіти була доручена «людині двору», натуралізованому ельзасцю *Йосту Людвіку Децію* (власне Децц Йодок, 1485-1545). Коштом останнього було здійснене й видання 1519 р. Утім, вірогідно, частину правок вніс сам Я.Ласький⁶⁹.

Відредаговане видання побачило друк 1521 р.⁷⁰ До нього Децій долучив власну історичну працю, що складалася з трьох книг: 1) «*De vetustatibus Polonorum*»/ «Про давнину Поляків» – компіляція з творів різних авторів (зокрема вписувала «польські сюжети» до простору дискурсу німецької вченості); 2) «*De*

⁶⁸ *Bostel F. Zakaz Mechowity// Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety lwowskiej». – Lwów, 1884. – Т.ХІІ. (та окрема відбитка).*

⁶⁹ *Barycz H. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego... – S.35.*

⁷⁰ Репринт цього видання див: *Maciej z Miechowa. Chronica Polonorum – J.L.Decjusz. De vetustabus Polonorum. De Iagellonum familia. De Sigismundi regis temporibus. – Cracoviae, 1521. Przedruk fotooffsetowy. – Kraków, 1986.*

Jagellonum familia»/ «Про рід Ягелонів» – витяг з праці Меховіти; 3) «De Sigismundi regis temporibus»/ «Про часи короля Сигізмунда» – оригінальна праця (утім майже цілком сперта на нотатках Меховіти за 1506-1516 рр., наданих Децію автором). Остання є важливим джерелом до історії початкового періоду королювання Сигізмунда I (до 1516 р.)⁷¹.

До історіографічної праці Децій звертався ще раз у 1527 р. Тоді він видав у Кракові (у формі листа, німецькою мовою) опис тогорічної перемоги К.І.Острозького над татарами під Ольшаницею на Білоцерківщині (див. підрозділ 3.1.).

У зв'язку з «репресіями» щодо оригінальної праці Меховіти, характерно, що польська хроніка *Станіслава Хвалчевського* († 1567), яка спиралась на неї, залишилася невиданим рукописом та побачила друк аж у XIX ст.⁷². Згаданий хроніст походив із калішського воєводства, був братом Єжі Хвалчевського, біскупа луцького. Замолоду служив при дворі імператора Карла V. Належав до кола королеви Бони. 1536-1545 рр. – староста кременецький, 1545 р. – кобринський⁷³.

Текст писався за часів перебування автора на посаді кобринського старости, «набіло» хроніка переписана в родинному Рашкові калішського воєводства у 1549 р. Вона охоплювала період від Мешка I до смерті Болеслава Сором'язливого у 1279 р., була дослівним перекладом або скороченням хроніки Меховіти*.

⁷¹ *Decjusz J.L. De Sigismundi regis temporibus* I, III, 1521. – Kraków, 1901; *Decjusz J.L. Księga o czasach króla Zygmunta*. – Warszawa, 1960.

⁷² *Kronika polska Stanisława Chwalczewskiego* <...>, pisana 1549 roku. – Warszawa, 1829. Рукопис за яким здійснено видання був некомплектний – відсутні перші сім розділів, після 14-го йде 17-й. Про Хвалчевського та його хроніку див. спеціальну працю: *Schirmer E. Stanisław Chwalczewski i jego kronika*. – Lwów, 1886.

⁷³ *Polski słownik biograficzny*. – Т.4. – S.3-4.

* Спокусливо «прив'язати» до цього ще й інший «анналістичний» рукопис з 1549 р., див.: *Kronika od r.1507 do 1541 spisana (z rękopisma 1549)*// *Biblioteka starożytna pisarzy polskich*. – Т.VI. – Warszawa, 1854. – S.1-38.

Згадане друге видання хроніки Меховіти, вкупі з його «Описом двох Сарматій», на тривалий час стали *basic book* для європейського читача, зацікавленого, зокрема, Україною. Принагідно слід зауважити, що Меховіта також намітив і перенесення головної уваги в «русському сюжеті» на Московію (чого не мав Длугош). Цікаво, що він міг користуватись якимось варіантом Іпатіївського списку давньоруських літописів та, напевно, користав з інформацій російських бранців (Оршанський полон 1514 р.) щодо актуального становища у Великому князівстві Московському.

Утім, урядові кола означену ситуацію зі справою історіографічного представлення минулого Корони могли сприймати хіба що як компроміс⁷⁴. Відтак, очі їх знов обернулися на «офіційного історіографа» – Б.Ваповського.

Останній всерйоз зайнявся укладанням історії тільки в останні роки життя, тому, на момент смерті автора, праця його лишалася незавершеною. До «сильних» сторін цього твору відносять, передусім, високий рівень риторичної вивершеності. Ваповський також успішно давав собі раду із завданням глорифікації династії Ягелонів (живо цікавлячись справами усіх країв, де урядували її представники) та був, за спостереженням Барича, одним із творців «історичного оптимізму» в річпосполитському історіописанні – зокрема, і міфу про непереможність польської зброї⁷⁵.

Втім, вправна тенденційність офіційного історіографа мала наслідком легковажне ставлення до джерел. Сучасна дослідниця творчості Ваповського називає його «більш артистом пера, ніж досліджуючим архіви істориком»⁷⁶. Він, можливо, найменше серед визначних річпосполитських істориків цікавився справою введення в обіг нового джерельного матеріалу. Праця Ваповського прямо базувалась на текстах попередників – Длугоша, Меховського, а в останній найбільш сучасній частині (текст доведено до 1535 р.) – на угорській хроніці Емерика

⁷⁴ *Barycz H.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego... – S.35.

⁷⁵ *Ibidem.* – S.38.

⁷⁶ *Dziuba A.* Wczesnorenesansowa historiografia polsko-łacińska. – S.39.

Венгра* (оповідала про події 1516-1531 рр.)⁷⁷. Цікаво однак, що нечисленні «оригінальні відомості» нової історичної синтези часто стосуються українських земель (рід Ваповських мав маєтності на Перемишльщині та родинні зв'язки з багатьма домами руської шляхти).

Сучасники високо оцінили працю Ваповського, король Сигізмунд I розпорядився її опублікувати. Втім, на заваді цьому стала, здається, ненависть підканцлера П.Томіцького до свого попередника Я.Ласького, якого історик-вдячний клієнт, зобразив на сторінках своєї хроніки з найкращого боку. До друку твору Ваповського так і не дійшло, згодом загинула і його початкова частина – до 1380 р.⁷⁸.

Таким чином, справа створення візитівки історії Польського королівства, важливої для зовнішньополітичних цілей, знову лишилась недовершеною. Чи не найбільш спроможною усвідомити ненормальність такого стану речей (за тогочасним євростандартом) була королева Бона. Італійка за походженням, вона добре розуміла користь історіографії. Саме їй, зокрема, бл.1536 р. присвятив свою широко закроєну віршовану апологію королювання Сигізмунда I – «*Erithalamium reginae Bonaе*» – 679 гексаметрів! – один з найвидатніших тогочасних польських інтелектуалів Ян Дантишек.

* *Емерик Венгр* (Emericus Ungarus) був власне краківським вченим-гуманістом, а його угорські сюжети пов'язані не скільки з угорським походженням автора, скільки із величезною актуальністю тогочасної Угорщини для Ягелонів – з цієї династії походили угорські королі Уласло-Владислав II (1490-1516) та Лайош-Людовік II (1516-1526).

⁷⁷ *Bieńkowska B.* Kronika Emaryka Węgra (1516-1531) jako źródło Warowskiego. – Wrocław, 1969.

⁷⁸ Власне, за доволі темних обставин, зник оригінал рукопису. Причому Х.Барич підозрював, що в цьому був зацікавлений М.Кромер, який не бажав, аби було з'ясовано наскільки текст його хроніки був залежним від наративу Ваповського, див.: *Barycz H.* Dwie syntezy dziejów narodowych przed sądem potomności. Losy «Historii» Jana Długosza i Marcina Kromera w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. – Wrocław, 1952. – S.45-47; *Barycz H.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego... – S.109-110.

За підтримки королеви *Станіслав Гурський* (1497, або 1499, або 1489 – 1572) розгорнув свій масштабний джерелознавчий проект (почав бл.1535 р.) – славнозвісні «Acta Tomiciana». Цей титул, за ім'ям першого протектора дослідника – підканцлера Пйотра Томіцького, затверджується за збіркою з XVIII ст. Оригінальна назва звучала «Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum Sigismundi Primi...» або також «Actionum Polonarum, Rerum Polonarum tomus primus, secundus і т.д.». У підсумку Гурський нагромадив понад 100 томів виписок з актів від 1462 р. до кінця панування Сигізмунда Августа. Т.зв. «текі Гурського» – 29 томів, бл.7 000 оригіналів документів – згоріли 1944 р. Матеріали «Актив» досі опрацьовуються, останній з виданих томів – 18-й (1536 р.) – побачив друк 1999 р.⁷⁹. Загалом ці «екстракти» мали стати підпорою праці іноземного фахівця, а саме – відомого італійського ритора та латиніста Квінто Маріо Коррадо, якому королева зробила пропозицію – приїхати до Польщі (врешті-решт, Гурський підніс їх сенату Речі Посполитої).

Утім, і ця широко закроена акція не увінчалася успіхом. Коррадо не приїхав, робота Гурського просувалася доволі повільно: перший короткий, Радзівілівський, звід – 1545 р.; наступні розширені – 1557, після 1549, 1567 (з редакцією 1569). По смерті ж, у 1548 р., чоловіка-венценосця Бона вже не була настільки зацікавлена в проекті, хоча, не без її участі, у Кракові та Венеції 1548 р. видрукувано промову Станіслава Оріховського на смерть короля Сигізмунда I. Вона була також і коротким історичним начерком історії королювання передостаннього Ягелона⁸⁰. На користь Оріховського, як

⁷⁹ [Acta Tomiciana]: tomus octavus decimus epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum: Serenissimi Principis Sigismundi Primi Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae: A.D. 1536. T.18 / per Stanislaum Górski. – Kórnik, 1999.

⁸⁰ Причому як такий вона явно поступалася у фактографізмі аналогічній промові М.Кромера, створеній у тому таки 1548 р., див. сучасний польський переклад: *Kromer M. Mowa na pogrzebie Zygmunta I*

претендента на статус офіційного історіографа, могло грати його тривале навчання в Італії, зокрема і під керівництвом знаного венеціанського історика Йоанна Христителя Егнаціо.

До популяризаторів «вітчизняної» історії зі схилку правління Сигізмунда I можна зарахувати також і *Клеменса Яніцького* (1516-1543). Цей знаний поет має в своєму доробку й працю «*Vitae regum Polonorum*»/ «Життя королів Польських» (Антверпен, 1563; текст написаний між кінцем 1540 та 1542 рр.), де подав віршовані образи польських королів⁸¹. Наступні видання цього твору: Краків – 1566, 1568, 1573; без місця друку – 1574 (+ «Життя Сигізмунда Августа» А.Тржецьського), 1575, бл.1586. 1576 року (без місця друку) Севастян Кльонович, а 1591 р. в Кракові Ян Ахаций Кміта видавали польські переклади твору Яніцького*. Згодом їх видання багаторазово передруковувались, нерідко зі зміненою назвою, як ось: у Гданську 1621 р. – «*Chronicon dynastarum Regni Poloniae*».

Міркування з проблем історії Польщі видала краківська друкарня Флоріана Унглера († 1536) – «*Problema historicum Poloniae*» (Краків, 1534). Утім, ця праця znana лише за згадкою її В.Рудомичем у власному творі «*Genealogia ks. biskupa Wakowieckiego*», виданому у 1648 р.⁸².

Зрештою, часи Сигізмунда I збагатили історіографію Корони й реляціями-монографіями окремої війни. Тут поза конкуренцією була молдавська кампанія гетьмана Яна Тарновського 1531 р., що завершилася гучною перемогою під українським Обертином. Її славив своїм пером польський дипломат з європейським ім'ям *Ян Дантшиек* (1482-1537). Твір

oraz O pochodzeniu i o dziejach polaków księgi XXIX i XXX. – Olsztyn, 1982.

⁸¹ *Cytowska M.* Nowe uwagi o Żywotach Królów Polskich Klemensa Janickiego// Europejskie związki literatury polskiej. – Warszawa, 1969. – S.77-88.

* *Klonowic S.F.* «Królów i książąt polskich zawarcie i opis»; *Kmita J.A.* «Żywoty królów polskich».

⁸² *Rudomicz B.* Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672. – Lublin, 2002. – Cz.1. – S.LXVII; *Estreicher K.* Bibliografia polska. – Cz.3. – T.26. – S.466.

цей мав форму листа⁸³. Написаний у Брюсселі 24.IX.1531 р.; крім згаданого першодруку в бельгійському Леувені, цього ж року він друкований французькою мовою в Антверпені та Парижі (тут в обох – латинській та французькій – версіях).

Свій твір про Обертинську битву в Кракові видав і італієць Станіслав Сахарінус (Захарінус)⁸⁴. Серед інших, вже згаданих описів військових кампаній часів Сигізмунда I Старого, була і праця *Якуба Фердинандо* (1510-бл.1560) – придворного лікаря Сигізмунда і королеви Бони (сам також з італійського Барі, хоча його рід походив з Іспанії). Видана 1538 р., вона є описом тогорічної виправи Сигізмунда Августа на Молдову (власне спадкоємець престолу лише перебував при війську до його зосередження в Глинянах під Львовом). Твір вже звично мав форму листа – «*Epistola ad Nic. Ant. Carmignanum de junioris Sigismundi secundi contra Valachos expeditione forti et gloriosa*»/ «Лист... про юного Сигізмунда Другого проти волохів експедицію мужню і славу» (цей друк вважається загиблим).

Зрештою, традиція староруського рукописного літописання за часів Сигізмунда I також збагачувалася. До речі, сам король мав у особистій бібліотеці (доволі скромних розмірів) і якийсь «київський літописець»⁸⁵.

Цей специфічний жанр тоді поповнився такими цікавими пам'ятками, як *Супрасльський літопис* (з протографа 1446 р. список 1519 р. створений, вірогідно, на теренах Холмщини або Підляшшя⁸⁶) і *Короткий волинський літопис* (знаходився у

⁸³ *Dantyszek J. Victoria Serenis. Poloniae Regis contra voyevodam Moldaviae Turcae tributarium et subditum parta 22 Augusti parta 1531. – Louvain, 1531.*

⁸⁴ *Sacharinus S., Italicus. Descriptio duorum certaminum, quae Sigismundi regis Poloniae milites cum Petro Jon palatino Moldaviae et cum eius exercitibus habuerunt. – Kraków, 1531.*

⁸⁵ *Hartleb K. Biblioteka Zygmunta Augusta. Studium z dziejów kultury królewskiego dworu. – Lwów, 1928. – S.135 (реєстр-каталог датований 1510 р.).*

⁸⁶ *Темчин С. О времени появления Супрасльской летописи (списка 1519 г.) в супрасльском монастыре// Rutenica. – №5. – К., 2006. – С.160.*

літописному збірнику 1515-1530 pp.). Поза умовно «офіційно-столичним» *Віленським хронографом* першої третини XVI ст.⁸⁷, вони можуть бути інтерпретовані як пробудження / поживлення руського регіонального історіописання (цікаво, що процес фіксується саме на прикордонні Корони Польської та Великого князівства Литовського).

Насамкінець, як приклад локального (інститутоцентричного) хронікарства, що походило з українських теренів, нам можуть правити самбірські пам'ятки. Вони створені літописцями місцевих відділень католицьких орденів⁸⁸.

* * *

Панування Сигізмунда Августа (1548-1572) принесло цілу низку історіографічних проєктів, причому жоден з них не мав активної офіційної підпори. Тоді розквітли історіографічні таланти Мартина Бельського, Станіслава Оріховського, Мартина Кромера, першого польського теоретика історіографії Станіслава Іловського та першого ренесансного історика Великого князівства Литовського Августина Ротундуса.

Утім, перш ніж перейти до аналізу творчості цього покоління істориків Корони Польської, згадаємо новий закордонний виклик у справі пізнання східноєвропейських теренів. Мова йде про працю *Зігмунта Герберштейна* (1486-1566) «*Rerum Moscoviticarum comentarii*»/ «Записки про московітські справи», уперше надруковану у Відні 1549 р. Протягом XVI ст. вона мала 10 оригінальних латиномовних видань, а також перекладів сучасними мовами: німецькою – 7 видань, італійською, чеською плюс полонимовний екстракт у

⁸⁷ Зберігається: Вільнюс, Бібліотека АН Литви. – Ф.19. – Спр.109. Про нього див.: *Творогов О.В.* Хронограф Виленский// *Лихачев Д.С.* (ред.) Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып 1: XI – первая половина XIV в. – Ленинград, 1987. – С.476. Про хронографи як літературний жанр див.: *Творогов О.В.* Хронографы Древней Руси// Вопросы истории. – Москва, 1990. – №1. – С.36-49.

⁸⁸ *Bielowski A.* Spominki minoritów samborskich 1455-1501// *Monumenta poloniae historica.* – Т.ІІІ. – Lwów, 1878 (репринт – Warszawa, 1961). – S.252; *Kętrzyński W.* Wyjątek z kroniki bernardyńskiej w Samborze [1498]// *Ibidem.* – S.800-801.

виданні М.Бельського 1564 р., про який буде сказано нижче. Нині в Україні зазвичай уживане сучасне російськомовне видання⁸⁹.

Хоча українські землі знаходилися на периферії уваги австрійського дипломата, але книга його пробудила інтерес до «руських» сюжетів, запровадила для них новий нараційний стандарт. Не дивно, що твір Герберштейна знайшов жваву реакцію істориків Польського королівства. Уже особисто знайомий з автором М.Кромер користав з його доробку. І надалі рідко який письменник, котрий писав про східні володіння Речі Посполитої, обходився без нього. Проте повернемося до справи синтези історії Польського королівства.

Її, вже спраглому за історією суспільству, презентував наймасштабніший історик свого покоління в Короні – *Мартин Кромер* (бл.1512-1589)⁹⁰. Цей «сноб»⁹¹ з німецьких міщан польського Підкарпаття змолоду зорієнтувався на «вчену кар'єру», зробив собі «ім'я» за кордоном, в Італії, а з поверненням до Корони отримував дипломатичні доручення та був знаний як правовірний католицький ортодокс. Відтак, ще навесні 1544 р. король Сигізмунд Август мав з Кромером розмови щодо написання історичної праці. Сприяли цьому проекту й інші високі офіціали – коронний канцлер Ян Оцеський та підканцлер Ян Пшерембський.

Відтак, 1555 р. широко знана в Європі «міжнародна» друкарня Опорина в Базелі віддрукувала довгоочікувану, «сучасну» та «офіційну», синтезу історії Польського королівства – «*De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*»/ «Про

⁸⁹ *Герберштейн С.* Записки о Московии. – М., 1988.

⁹⁰ Останній за часом біографічний нарис та огляд біоісторіографії про нього див.: *Stasiak A.M.* Ideal monarchy w pismach Marcina Kromera. – Olsztyn, 2003. Відомо також, що дисертацію про М.Кромера вже тривалий час готує Александер Малецький з Познані.

⁹¹ *Grzybowski S.* Marcin Kromer czyli kariera snoba// *Pisarze staropolscy. Sylwetki.* – T.2. – Warszawa, 1997. – S.43-70.

походження та діяння Польські книг 30»⁹². Хронологічно вона була доведена до 1506 р. Про популярність праці можна судити за перевиданнями: вже в 1558 р. у Базелі вийшло 2-е (зміни були, але незначні), а в 1568 р. – 3-є (досить суттєво доопрацьоване за рахунок нових для Кромера історіографічних джерел); 1582 р. у Базелі вийшов непогоджений з автором передрук 1-го видання; відповіддю на нього стало 5-е видання 1589 р. у Кельні під титулом «Polonia» – воно було доповнене різними творами самого Кромера, інших авторів (Б.Ваповського, К.Варшевицького, Р.Гейденштейна, Калімаха, С.Карнковського, Я.Д.Соліковського) та мапою В.Гродецького⁹³.

Скорочений конспект з Кромера (хроніка+мова на погреб Сигізмунда I Старого) під власним іменем видав перемишлянин *Ян Гербурт* (1524-1577)⁹⁴. Книжка вийшла у Базелі в 1571 р. під титулом «*Cronica sive historiae Poloniae compendiosa ac per certa librorum capita ad facilem memoriam recens facta descriptio*»/ «Хроніка або історія Польщі скорочена та за головною частиною вірних книг для творення пам'яті щойно зроблений опис». У читачів цей твір був, можливо, популярнішим за свій взірець. Тут варто зауважити, що Гербурти були знаним шляхетським домом з Руського воєводства, причому зі специфічною родовою чеснотою «мудрих», відтак їх зацікавлення історіографією мало значення для її сприйняття на теренах Польської Русі. 1573 р. у Парижі видано французький

⁹² Класичний огляд історії едиції та рецепції твору Кромера див.: *Barycz H.* Dwie syntezy dziejów narodowych przed sądem potomności. Losy «Historii» Jana Długosza i Marcina Kromera w XVI i pierwszej połowie XVII wieku; *Barycz H.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego... – S. 71-130.

⁹³ Про це впливове видання див.: *Błażewicz P.* *Polonia* Marcina Kromera (Koloniam 1589) jako historyczna kreacja obrazu szesnastowiecznej Rzeczypospolitej// *Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVII wieku na tle powszechnym.* – Olsztyn, 2006. – S.85-99.

⁹⁴ *Schirmer E.* Ueber Jan Herburth, Castellan von Sanok, und seine Chronik// *Jahresbericht des k.k. II. Obergymnasiums in Lemberg für das Schuljahr 1889.* – Lemberg, 1889.

переклад згаданої хроніки-екстракту. Латиномовний варіант твору Я.Гербурта перевидавався у Базелі 1584 та 1615 рр., у Гданську – 1609 та 1647 рр. та у Кенігсберзі – 1658 р.

У 1568 та 1570 рр. готувались переклади Кромера польською мовою, але до видання не дійшло (здається, на перешкоді стало передусім протестантське віровизнання перекладачів). Лише 1611 р. русин (походив з околиць Самбора у Перемиській землі, був вірним греко-католицької церкви) *Мартин Блажовський* (? – бл.1628) власним накладом у Кракові видав свій переклад під титулом «O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX»⁹⁵.

Зауважимо, що цей перекладач мав намір стати продовжувачем Кромера, але жодних слідів існування такого продовження наразі не виявлено. Блажовський-історик відомий також як автор невеликого віршованого публіцистичного твору з часів рокошу М.Зебжидовського – «Tłumacz rokoszowego powiatu ruskiego» (Краків, 1607).

До кінця XVI ст. хроніка Кромера лишалася поза конкуренцією, а взагалі-то до категорії історіографічного антикваріату вона переходить лише у другій половині XVII ст.⁹⁶. Наступне (покромерове) покоління істориків фактично цілком зосередилося на жанрі «новітньої» історії, себто часах, неохоплених «живим класиком».

З перспективи «української історіографії» відзначимо незначний інтерес Кромера до «руської спадщини». Це з урахуванням, що пошкваллення інтересу до неї у кромерових сучасників вже окреслилося. Причому, особливо жваво руською спадщиною цікавились протестанти. Так, представити її загалу закликав С.Оріховського *Анджей Фрич Моджевський* (1503-

⁹⁵ *Kromer M. O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach Koronnych Polskich: ksiąg XXX. Przez Marcina Błazowskiego z Błazowa: Wyrażnie na Polski język przetłumaczone, prydatkami i dowodami niektórymi poniekąd utwierdzone, i własnym onegoż kosztem z druku na świat podane.* – Kraków, 1611.

⁹⁶ *Barycz H. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego...* – S.121-123.

1572), а з кола Шимона Будного (бл.1530-1593) – крім нього до твору були причетні Андрій Колодинський і Станіслав Будзинський – вийшов у світ голосний фальсифікат-апокриф (1560-х рр.): лист половця Івана Смери до великого князя руського Володимира Великого, нібито віднайдений у православному Супрасльському монастирі «на дванадцяти мідних таблицях вибитим, літерами та язиком старим руським»⁹⁷. Цей твір містив посилання на, напевно, так само фіктивну, руську хроніку згаданого Станіслава Будзинського. Отже «винайдення» потрібної історії просувалось цілком успішно. Зрештою, Миколай Рей, оспівуючи у своєму «Звіринці» (1562) знаного львівського хорунжого Станіслава Даниловича, писав⁹⁸:

*Kto czytał ruskie dzieje, ten sie snadnie sprawi,
Jacy tam ludzie byli, a rycerze prawi;
Stąd bywali hetmani, bywali książęta,
A wielki warchoł bywał, niż ta ziemia wzięta*

(Хто читав руські історії, той легко пресвідчиться, / Які там люди були і лицарі справжні; / Звідти бували гетьмани, бували князата, / І великий буян бував, через що та земля взята [себто завойована]) [підкресл. – Д.В.]

Відтак читати «руську історію» стає популярним.

Поза вищезгаданим, можна казати й про «централізм» та «загальнодержавність» кромерових візій, за що Кромера згодом звано «Першим усеполяком»⁹⁹. Між іншим, власне за це його, ще за життя, критиковано з Литви та Пруссії – найпотужніших у Речі Посполитої осередків партикуляризму.

За масштабом постаті, серед сучасних Кромеру співвітчизників-історіографів, найбільше прав бути названим його «конкурентом» має, мабуть, *Мартин Бельський* (первісно М.Вольський, бл.1495-1575). 1551 р. він видав у Кракові першу

⁹⁷ *Мальшевский И.* Подложное письмо половца Ивана Смеры великому князю Владимиру святому. – К., 1876; *Kamieniecki J.* Szymon Budny – zapomniana postać polskiej reformacji. – Wrocław, 2002. – S.74-77.

⁹⁸ *Mikołaja Reja z Nagłowic Zwierzyniec, 1562.* – Kraków, 1895. – S.164.

⁹⁹ *Grzybowski S.* Marcin Kromer czyli kariera snoba... – S.58.

в Короні Польській працю з всесвітньої історії – «Kronika wszystkiego świata». Причому, це також була перша хроніка, друкована польською мовою. Тут слід зауважити, що потреба у слов'яномовних синтезах світової історії на той час вже окреслилася: у Празі 1541 р. видруковано чеський переклад Бурйана Собка з Корніц популярної праці (першодрук – Віттенберг, 1532) Йоганна Каріона (Johannes Carion, 1499-1538) – «Knieha kronyk o wsselikich znamenitych wesczech od počatku swěta zběhlych...»/ «Книга хронік про всілякі знамениті речі, які від початку світу трапилися».

У 1554 та 1564 рр., так само в Кракові, виходили наступні, все більш розширені та доповнені видання згаданого твору Бельського. Останнє, зокрема мало 966 сторінок великого формату, і саме в ньому з'являється опис Московії, ґрунтований на праці З.Герберштейна. Щодо цікавого з української перспективи питання про знайомство М.Бельського зі староруським світом варто згадати дослідження В.Децик-Зенби¹⁰⁰. Авторка доводить, що слідів користування Бельським руськими літературними джерелами немає, його рецепція Русі запозичена з Герберштейна.

Хроніка Польського королівства, що завершувала первісний текст М.Бельського, була доведена до 1548 р., себто до смерті та урочистого погребу Сигізмунда I Старого. У 2-му виданні до неї додано лише згадку про смерть у 1553 р. колишнього патрона історика – Петра Кміти, у 3-му доповнень не було взагалі.

Книжка мала невисокі «наукові» вартості (здебільшого М.Бельський ішов за текстами Меховіти, Деція та Ваповського), автор був більше оповідач, ніж дослідник (оцінка класика польського літературознавства Вацлава А.Масієвського), мав нахил до енциклопедизму – «гаргантюїський апетит до читання»¹⁰¹. Іміджу праці серед католицьких кіл суттєво шкодило протестантське віровизнання автора (відтак часто книги зберігали, відірвавши титульну сторінку). Серед

¹⁰⁰ *Decyk-Zięba W.* Czy Marcin Bielski znał literaturę staroruską?// *Slavia Orientalis.* – Т. XXXVII. – №2. – Warszawa, 1988. – S.289-293.

¹⁰¹ *Śnieżko D.* «Kronika wszystkiego świata» Marcina Bielskiego. – S.24.

доповнень 3-го видання знайшов місце і розлогий нарис поширення Реформації Європою (здійснений за працею Й.Слейдануса¹⁰²).

Слов'янська (польська) мова твору забезпечила М.Бельському широку популярність серед східних слов'ян, у тому числі й в Україні¹⁰³. Тут варто зауважити, що орієнтація на твори «простою» мовою мала тоді обмежену «вчену» перспективу, адже, як писав 1609 р. польський сучасник: *«Помиляються усі, котрі пером домовим речі важкі посполитій людині пишуть: простий не зрозуміє; а вчений – Латинські [твори] читати волить»*¹⁰⁴.

Проникнення сюди полегшувалося й тісними зв'язками автора з тим-таки світом «трьох руських воєводств» (Руського, Подільського та Белзького) долюблінської Корони Польської¹⁰⁵. Жвава російська рецепція була обумовлена тим, що, попри критичність Бельського щодо московських порядків, він у своїй праці (3-є видання 1564 р.) вмістив окремий розділ (книгу) про Московію, а відтак прирівняв її до інших європейських держав, яким також відведено було по розділу. Велике значення мало й те, що М.Бельський мав талановитого спадкоємця – сина

¹⁰² *Sleidanus J. De statu religionis et rei publicae Carolo V caesare commentarii.* – Argentorati, 1555.

¹⁰³ Про рецепцію праць М.Бельського в Україні див.: *Лев В.* Український переклад хроніки Мартина Бельського// *Праці Українського наукового інституту.* – Т.ХХІХ. – Серія фільологічна, кн.4. – Варшава, 1935; *Selicki F.* Kronikarze polscy w latopisarstwie i dawnej historiografii ruskiej// *Slavia Orientalis.* – Warszawa, 1965. – №2. – S.143-178.

¹⁰⁴ *Valerius Maximus.* O Dziejach i powieściach pamięci godnych Ksiąg Dziewięć, Które dla Rzymiam teskliwych z Historyków rozmaitych, Greckich i Łacińskich krótko zebrał, Ludzi Świata niemal wszystkiego co przed nim żyli, Cnoty, Rozum, Postępki, Rzeczyposp: Rząd, Poselstwa, Zwyczaj, Chytróści, Zdrady, Swawolą etc. ukazując/ переклад і доповнення з польської історії А.Варгоцького. – Kraków, 1609. – S.nlb; *Śnieżko D.* «Kronika wszystkiego świata» Marcina Bielskiego... – S.13.

¹⁰⁵ *Starnawski J.* Marcin Bielski – piewca ziemi Przemyskiej// *Rocznik Przemyski.* – Т.ХХХV:1999. – Z.3. – S.11-12.

Йоахима, що його твір, про який мова попереду, згодом майже витіснив з читацького ринку Кромера.

Це велике покоління історіографів останнього Ягелона дало країні й першого «вітчизняного» теоретика історіографії. Ним був *Станіслав Іловський* (? – 1589) – відомий грецист та гуманіст загальноєвропейського формату. Він став автором невеличкої (11 стор.) праці «*De historica facultate libellus*»/ «Книжечка про можливості історії» (Базель, 1557), що була приєднана до його перекладів грецьких письменників Деметрія Фалернського і Діонісія Галікарнаського¹⁰⁶. До збірки також входили нижчезгадуваний трактат Ф.Робортелло та витяг з 4-ї книги Христофора Милеуса «*De rerum Universitate*»/ «Про діяння всесвітні». Незважаючи на вплив трактату сучасного падуанського професора Франческо Робортеллі «*De facultate historica*»/ «Про можливості історії» (Флоренція, 1548¹⁰⁷), який зокрема обговорював історіографічні настанови давньогрецького автора – Лукіана з Самосати (бл.125-195), праця Іловського мала цілком самостійний характер.

За Іловським, принципи, на яких повинен був створюватись історичний твір, сформульовані таким чином: 1) не включати в твір брехні та вимислів; 2) не збільшувати похвал володарям і не підносити до небес власні діяння, не обтяжувати брехнею вчинків ворога і не замовчувати, якщо він здійснив що-небудь

¹⁰⁶ *Traktat polaka Stanisława Hłowskiego o historii jako nauce*// *Historyka*. – T.VI. – Kraków, 1976. – S.91-98; *Leśnodorski B. Polski Makiawel*// *Ludzie i idee*. – Warszawa, 1972. – S.38-61; *Гейнторп А.* Теория исторической науки в Польше XVI в.// *Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения*. – М., 1976. – С.32-43; *Вирський Д.С.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. – Київ-Кременчук, 2001. – С.104-107.

¹⁰⁷ Про цей важливий для річпосполитської історіографічної традиції твір див.: *Dziuba A.* Teoria historiografii w «*De historica facultate*» Francesco Robortello // *Roczniki humanistyczne*. – T.XLIX, zeszyt 3. – Lublin, 2001. – S.51-59; *Її ж.* Теорія історіографії в «*De historica facultate*» Франческо Робортелло// *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. – Вип.2., ч.1. – К., 2006. – С.144-152.

славне; 3) не користуватись найвищим ступенем (себто не оцінювати *a la* «най-, най-, най-»), не вводити неправдоподібне – це справа не історика, а поета; 4) не бавитись лестощами; 5) не насичувати розповідь розчуленістю; 6) не проводити суду, оскільки оцінку вчинків людей минулого треба залишити читачу; 7) не оточувати похвалами і не закидати образами; 8) не вдаватися до спорів із попередниками щодо правдоподібності; 9) не видобувати напучень з опису подій минулого, бо встановлювати життєві правила належить до обов'язків філософа-мораліста, а не історика. На жаль, праця Іловського, здається, мала досить обмежений вплив та не увійшла до канону лектури річпосполитських історіографів. Слідів її рецепції в Україні наразі не виявлено, чому, можливо, посприяло те, що Іловський походив і, поза мандрівками Європою, жив у найвіддаленішому від України регіоні Польського королівства – Великопольщі.

Жанр сучасної історії став справжньою візитівкою «шляхетської революції» середини XVI ст. Об'єктивно цьому сприяв і новий формат «парламентської хроніки» (щоденників сеймів, вірцевих промов тощо), що мав обслуговувати утилітарні потреби «шляхетської демократії»¹⁰⁸.

З усім своїм гострим відчуттям злободенності започаткував цей новий для країни історіографічний жанр *Станіслав Оріховський* (1513-1566). Поза нашими працями про цю постать¹⁰⁹, нагадаємо і про найбільшу збірку сучасних українських перекладів з Оріховського¹¹⁰ та останню польську

¹⁰⁸ Цікаві витвори цього роду див.: *Ponętowski J. Krótki rzeczy polskich sejmowych pamięci godnych komentarz przez Jana Ponętowskiego z łączyskiej ziemie w 1569 r. uczyniony.* – Kraków, 1858; *Dyaryusz sejmu piotrkowskiego, R. P. 1565 poprzedzony kroniką 1559-1562.* – Warszawa, 1868.

¹⁰⁹ Див. зокрема: *Вирський Д.С.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель; *Його ж.* Пам'ятка ренесансного історіописання в Україні: «Аннали» С.Оріховського-Роксолана// Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.3. – Харків, 2001. – С.31-38.

¹¹⁰ *Оріховський С.* Твори. – К., 2004.

монографію про нього¹¹¹. Як і багато в чому іншому, в історіографії цей славний «Роксолан» займає перехідне місце. Йому належить чимало починань, але до класиків історіописання «трибуна шляхетського» навряд чи можна зарахувати.

Першою пробою Оріховського на цьому поприщі стала праця про т.зв. «курячу війну» 1537 р. – «Contiones in maximo totius Regni Poloniae conventu apud Leopolim de republica habitae»/ «Зібрання максимальне цілого Королівства Польського сейму під Львовом про державний лад». Вона виглядала як «документальна збірка» промов безпосередніх учасників подій. Видана як окремий рік-хроніка, без хронологічного зв'язку із попередніми, у нижчезгаданому виданні «Анналів» Оріховського за 1611 р.¹¹².

Певний розголос мала також вірцева мова Роксолана на смерть коронного гетьмана Я.Тарновського (1561). Втім, найбільша історична праця Оріховського «Annales» (1556¹¹³) – хроніка перших років панування Сигізмунда Августа; з семи (?) її порічних розділів збереглося п'ять перших (з 1548 до 1552 рр.) – залишилася незавершеною та вийшла друком лише зусиллями Я.Щ.Гербурта у 1611 р.¹¹⁴. Цікавий тут період знає і ще одне перевидання «Анналів» – Гданськ, 1643. У новіші часи твір неодноразово перевидавався (Лейпциг, 1712; Краків, 1767; Варшава, 1805; Вроцлав, 1826; Сянок, 1856; Варшава-Вроцлав-Краків, 1972).

¹¹¹ Koehler K. Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu genesansowego. – Kraków, 2004.

¹¹² Польський переклад 1767 р. пера Зігмунта Олександра Влинського, цілком за виданням 1611 р. див.: Stanisława Okszyca Orzechowskiego, Kroniki Polskie. Od zgonu Zygmunta I-go. – Warszawa, 1805. – S.176-267.

¹¹³ Rps Korń. 262 «Annales Stanisłai Orichovii ab excessu Sigismundi I-mu». Наприкінці тексту відготовано, що «Annalis quinti» закінчено 24.VI.1556 р. Кехлер взагалі приймає за рік написання «Анналів» 1553 р. (див.: Koehler K. Op. cit. – S.316), отже чи були ті 6-й та 7-й річники?

¹¹⁴ *Annales Stanisłai Orichovi Okszi.* – Dobromili, 1611.

Ще більш нещасливо склалася доля історіографічного доробку вправного опонента Роксолана за званою дискусією щодо унії Корони Польської та Великого князівства Литовського – *Августина Ротундуса* (Мелеського, бл.1520–1582)¹¹⁵. Цей по-європейськи вишколений правник (студіював у Віттенберзі, Кракові, Падуї та Фераррі) десь після 1551 р., з інспірації короля та великого князя Сигізмунда Августа (а отже паралельно з М.Кромером та С.Оріховським, які також претендували на королівську протекцію), взявся за укладання нарису історії Литви, згідно з сучасними ренесансними нараційними нормами.

На жаль, цей рукописний твір (можливо незавершений) – «*Stonica sive historia Lituaniae*»/ «Хроніка або історія Литви» (оповідав про події від початків литовської історії до смерті останнього Ягелона) – згодом загинув і знаний лише з дрібних уривків та витягів¹¹⁶. Утім, бібліотекою та наробками Ротундуса широко скористався М.Стрийковський (перший, власне, патрунував останнього). Зауважимо, що «литовський сюжет» у річпосполитській історіографії торував широкий шлях «руським джерелам», усталюючи інтерес до них цілої «національної» (загальнодержавної) історіографічної спільноти.

Жанр друкованих реляцій за часів «мирного короля» Сигізмунда Августа у підлеглий йому країні трохи підупав. Хіба що переможна битва під Улою 1564 р. дочекалася видавця (і то в Німеччині). Цю реляцію до своєї історії Лівонської війни долучив Тілман Бреденбах (1526-1587) («*Historia belli Livoniae, quod Magnus Moscovitarum Dux contra Livones gessit, per Tilmannum Bredenbachium conscripta. Una cum brevi narratione praeclarae ejus victoriae, qua paucis abhinc mensibus Lituani vicissim Contra Moschovitas potiti fuerunt. Lovanii, apud Iohannein*

¹¹⁵ *Baryczowa M.* Augustyn Rotundus Mielleski wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy// *Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku.* – Wrocław, 1976. – S.77-154.

¹¹⁶ Про історичні погляди Ротундуса певне уявлення дає вищезгадана полеміка з Оріховським, див.: [*Rotundus A.*] *Rozmowa Polaka z Linwinem, 1564.* – Kraków, 1890.

Bogardum, sub Bibliis aureis, Anno 1564»). Латиномовний лист-реляцію героя кампанії 1564 р. литовського гетьмана польного Г.Ходкевича видав у Відні, разом із своїм вітальним віршем, Йоанн Милиус¹¹⁷.

* * *

У повній мірі «сучасна історія» затріумфувала завдяки безкоролів'ям 1572-1575 рр., які принесли перші *pacta conventa*, що назавжди змінили устрій і долю Речі Посполитої (причому, як побачимо з подальшого оповідання, практично кожне наступне покоління річпосполитських істориків знову поверталось до цього сюжету). Письменницькими (в т.ч. історіографічними) зірками цього часу часто-густо ставали найбільші «революціонери» того часу – шляхтичі-протестанти.

З них взірцеву фактографічну працю про свій буремний час залишив *Свентослав Оржельський* (Ожельський, 1549-1598) (про нього ширше див. підрозділ 4.1.). Щодо цієї підкресленої «фактографічності» зауважимо, що протестантська історіографія взагалі була обережна щодо засобів риторики, адже ціла доктрина рекомендувала історика, як і проповіднику, простоту стилю – як перший, так і другий мали бути зрозумілі «для усіх».

Здається, Оржельський, як і його земляк-великополянин Леонард Горецький, мав нахил до писання т.зв. «таємної історії» (взорованої на творі Прокопія Кесарійського^{*}), адже основні праці обох цих істориків-протестантів залишились у рукописах. Утім, доля хроніки С.Оржельського була щасливішою (сучасній науці лишилися навіть кілька її списків). Цей історіографічний твір обіймав 1572-1576 рр. і носив цілком утилітарну назву

¹¹⁷ *Mylius J. Victoria de Moschis repertata a Gregorio Chodcievitio. – Viennae, 1565.*

* Вчена Європа широко познайомилася з *Прокопієм Кесарійським* (490-562) завдяки латиномовному перекладу його головного твору – «*De rebus Gothorum, Persorum ac Vandalorum libri VII*» (Базель, 1531).

«Acta interregni post obitum nimirum Sigismundi Augusti»/ «Акти безкоролів'я по смерті Сигізмунда Августа»¹¹⁸.

Великим історіографічним «приводом» для річпосполитських істориків стало обрання на польський престол французького претендента – Генріха Валуа. Розповісти йому, а разом з ним і всьому «світові», про країну, де королюватиме член такого авторитетного монаршого дому, знайшлося чимало охочих.

Одним із них був *Ян Анджей Красінський* (1550-1612), що вже 1573 р. видрукував у Болоньї промову на честь обрання Генріха Валуа польським королем («Oratio ... de electione Henrici Valesii Polonorum regis ad senatum et equites Polonos»). Юнак не зупинився на цьому і підготував нову цікаву працю «Полонія» (Болонья, 1574), що доволі докладно оповідала й про «руські» володіння Корони (про це див. наступний розділ). Уже знайомий нам М.Кроммер для цієї ж потреби використав рукопис створеного трохи раніше (1558 р.) трактату «Polonia sive de situ, popolis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo»/ «Полонія або про положення, людність, звичаї, уряди та справи громадські Королівства Польського книги дві», який 1573 р. переслав для ознайомлення королю (через краківського єпископа С.Карнковського). Про цей твір також див. ширше наступний розділ.

Баторіанська доба дала новий імпульс річпосполитському історіописанню. Це час Леонарда Горецького, Станіслава Сарницького, Бартоша Папроцького, Рейнольда Гейденштейна, Яна Дімітра Соліковського, Яна Ласицького, Мацея Стрийковського та ін. То доба зростання вимог до праці історіографа, інтеграції локальних героїв до загального

¹¹⁸ Уперше побачили друк у 1856-1858 рр. у польському перекладі В.Спасовича: *Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego.* – Т.І-III. – Petersburg, 1856-1858 (репринт – Warszawa, 1980); критичне видання латинського оригіналу здійснив Е.Кунце: *Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro. 1572-1576.* – Kraków, 1917.

«національного» історичного нарративу. Зокрема, саме вищеокреслена генерація істориків починає регулярно цікавитися українськими землями, які стали частиною Корони Польської після Люблінської унії 1569 р. Вона не лише цікавиться, а й справді «полює» на місцеві історичні нарративи і, зрештою, провокує реакцію, досі майже цілком автаркійної, традиції руського літописання.

Слід зауважити, що сам Стефан Баторій від початку свого королювання жваво цікавився історіографією (взагалі нагадаємо, що рідна йому «угорська» ренесансна історіографія на той час виглядала багатшою та респектабельнішою за «польську»). Причому, на момент вибору польським королем він уже мав наближених історіографів – італійця Джанміхеле Бруто та угорця Францишка Форгача (канцлер Семигороддя, він помер 19 січня 1577 р. невдовзі після обрання Баторія на польський престол, а відтак мав скромніший вплив на власне річпосполитські історіографічні інспірації короля; зауважимо ще, що Форгач, як і всі інші офіційні історіографи короля, належав до вихованців падуанського університету).

Перший мав опрацювати давнішу історію Угорщини (від смерті короля Матяша Корвіна в 1490 р.), продовживши таким чином широкознану угорську хроніку *Антоніо Бонфіні* (бл.1427-1502) – «*Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*»/ «Діянь угорських чотири з половиною декади»¹¹⁹. Другий – близьке минуле (1540-1572 pp.). Причому, якщо від першої праці вимагалось стати фундаментальною «історією», то друга прийняла у назві дефініцію «коментарі», а отже мала значно вільнішу нарративну форму (близьку до споминів, репортажу чи підручних нотаток).

Баторій не жалів власного часу на обговорення програми та окремих тем історіописання, звернув увагу на джерелознавчі проблеми та спробував отримати матеріали, що стосувались підвладних йому земель, з Ватиканської бібліотеки (на жаль, без

¹¹⁹ Вийшла друком у Базелі в 1543 р., перевидана 1568 р. Сучасне видання хроніки див.: *Bonfinis A. de. Rerum Ungaricarum decades.* – T.I-IV. – Lipsiae, 1936-1976.

успіху). Дбав він і про матеріальний стан своїх історіографів (Джанміхеле Бруто спочатку мав отримувати 450 талерів щорічно, але швидко ця сума зросла до 550 талерів, а з 1 квітня 1581 р. його пенсія склала 841 злотий). Історіографи також отримували секретаря для переписування паперів, мешкали у королівському замку на Вавелі (Краків) та мали постійний доступ до особи монарха.

Венеціанець *Джанміхеле Бруто* (1517-1592), попри украй скандальну репутацію в очах суспільної моралі (піп-розстрига, підозрюваний в атеїзмі, двоєженець і т.д.), здобувся на незаперечний авторитет у короля як історіограф. Як вправний історик-ритор він став відомим в Європі ще до служби Баторію. Він, зокрема, написав нарис-історію панування Карла V та «Флорентійську історію у 8 кн.», де перетлумачив аналогічну працю Макіавеллі у вигідному Медичам дусі.

Вірогідно, Бруто справив враження на нове середовище і своєю першою працею як королівський історіограф. Нею став теоретичний трактат «Про похвали історії» (Краків, 1582)¹²⁰, в якому досить кваліфіковано обговорювалися проблеми історіописання. Того самого року в Римі Бруто видав і невеликий (6 арк.) актуальний твір з сучасної історії – «*De rebus gestis Stephani I. regis Poloniae contra magnum Moschorum ducem narratio*»/ «Про діяння Стефана I короля Польщі проти великого московського князя оповідь» (за іншими даними це твір Станіслава Решки).

З приводу друку в 1582 р. первістка новочасної офіційної історіографії Польського королівства – «Історії короля Владислава», Бруто написав перший нарис біографії її автора – Калімаха (її можна вважати предтечею місцевої біоісторіографічної традиції). У 1585 р. венеціанець завершив свої «Історії Угорців книг 20», що обіймали період з 1490 до, принаймні, 1560 (а можливо, до вокняжіння Стефана Баторія на семигородському престолі у 1571 р.; ця праця залишалася в

¹²⁰ *Bruti J.M. De historiae laudibus sive de certa via et ratione, qua sunt rerum scriptores legendi liber unus// Selectarum epistolarum libri V. – Cracoviae, [після 1.V.]1582 – [після 1.II.]1583. – Lib. I.*

рукописі, надрукованому лише 1863 р., остання частина її – 15-20 книги – загинула і znana лише з окремих пізніших виписок). Монарх-замовник лишився задоволений та довірив Бруто нове важливе завдання – описати його правління як польського короля. Утім, швидка смерть Баторія – у 1586 р. – завадила реалізації цього проекту, оскільки після смерті протектора венеціанець залишив Корону Польську.

Отже, придворна історіографія Баторія хіба тільки визначила певну планку праці історіографа, завдання – опрацювання «вітчизняної історії» для Речі Посполитої, вона не виконала. Причому, не йдеться про те, що король чекав, коли його придворні історіографи закінчать опрацьовувати «ріднішу» йому угорську історію. Дослідження історії Корони Польської мало вестися паралельно, силами інших істориків.

І для цього завдання спочатку планували залучити «іноземного фахівця». Пропозиції приїхати до Польщі отримали падуанський професор Карло Сігоніо (Sigonius, 1524-1584), колишній наставник найближчого співробітника короля – коронного канцлера Яна Замойського, а потім генуезький вчений – Уберто Фогліетто (1518-1581). На жаль, італійці, зрештою, не наважилися полишити батьківщину.

Відтак, змушений шукати «власних Платонів», королівський двір, вірогідно, з подачі того ж таки Я.Замойського звернув увагу на *Станіслава Сарницького* (бл.1532-1597). Останній мав досить різнопланову освіту, був знаний як автор «Книг гетьманських» (1577), насичених військово-історичними матеріалами. Історик належав до протестантів, які тоді широко цікавились історичним знанням, котре прагнули використати в полеміці з католицизмом. Крім цього, Сарницький був знаний як стійкий монархіст (що мало імпонувати Баторію) та проявляв особливу зацікавленість до прадавньої історії поляків і слов'янства в цілому (хтозна, може, походження з Холмщини, такої близької до живих епічних традицій України, зіграло тут не останню роль, адже згодом «українська» епіка зачаровуватиме й іншого знаного творця історіографічних легенд – Войцеха Демболецького).

Саме у висвітленні первісної доби історик убачав родзинку своєї «наукової» праці. Міфічний Асармот – нащадок Ноя за прямою лінією та предок сарматів-слов'ян/поляків, став візитівкою його історичного твору (нашого сучасника, добре знайомого із жартівливими фікціями проекту програми «Намедні»/ «Наша ера», де ведучого Л.Парфенова «подомальовували» у кінохроніці, не здивує «історіографічна техніка» Сарницького, який так само «домальовував» милого *Сармата* до практично будь-якої знаної події всесвітньої та священної історій).

Утім, уже сучасники свідомі були міфотворчості історика. Вірогідно, відповісти на цей опус мала вельми прониклива «O Czechu i Lechu historia naganiona»/ «Про Чеха та Леха історія ганебна» (Краків, 1589 або 1590) славнозвісного польського поета Яна Кохановського, що зрештою лишилася незавершеною.

Було зрозуміло, що праця Сарницького компрометувала серйозного протектора. Відтак свої «Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum»/ «Аннали або про походження та обставини діянь Поляків та Литвинів» (Краків, 1587; оповідали, на думку автора, про період від 2210 р. до н.е. до 550 р. – від Асармота до Леха) автору довелося видавати за власний кошт. Власне Сарницький спочатку присвятив свою працю сенату Речі Посполитої та всьому сейму елекційному 1587 р. Але, не дочекавшись на жодну винагороду, а, здається, він гадав, що його вшанують за прикладом М.Кромера, наступного року історик написав іншу дедикацію, вже на честь міської ради Львова. Причому назву твору він також змінює-скорочує на «De gestis Polonorum et Lithuanorum»/ «Про діяння Поляків та Литвинів».

Варто відзначити, що Сарницький був першим (в Короні Польській, у Великому князівстві Литовському це зробив п'ятьма роками раніше Стрийковський), хто поєднав у титулі історичного твору «Поляків та Литвинів», відтак задекларувавши нові межі «вітчизняного історичного наративу». Проте, власне литовський чи литовсько-руський сюжет поданий не оригінально, а шляхом запозичень зі Стрийковського. Та для

нас Сарницький-історик більше цікавий як піонер українського краєзнавства, який ввів у історіографічну традицію цілу низку описів міст та місцевостей України в праці «*Descriptio veteris et novae Poloniae*»/ «Опис давньої та нової Польщі» (Краків, 1585), про що і йтиметься у наступному розділі.

Тим часом урядові кола відшукали іншого кандидата на роль офіційного історіографа баторіанських часів у Речі Посполитій. Ним стає *Рейнольд Гейденштейн* (1553-1620). Пруссак за походженням, він мав добру освіту (юридичну), між іншим, належав до вихованців Падуанського університету (як і король із канцлером), був досвідченим дипломатом і мав певний історіографічний досвід (писав-продовжував «*Annales Patavini*» – літопис падуанських легістів німецької нації за 1576-1579 pp.).

Залучений до офіційного історіописання у 1582 р., Гейденштейн отримав завдання – описати переможну для Баторія Лівонську війну (1577-1582). Причому і тут мав місце «угорський» двійник-історик – *Павло Гууляй* (Paulus Gyulay), який знов-таки трохи раніше підготував невеличку працю, дедиковану канцлеру Трансильванії Волфгангу Ковачу – «*Commentarius rerum a Stephano rege, adversus magnum Moschorum ducem gestarum anno 1580*»/ «Коментарі історії діянь короля Стефана проти великого князя Московського року 1580»¹²¹.

За наративний взірець Гейденштейну правили «Коментарі» Ю.Цезаря (їх тоді шойно перевидав Бруто). Чорновий варіант праці «*De bello Moscovitico commentariorum libri sex*»/ «Коментарі про війну московську в шести книгах» був готовий вже у 1584 р. (і на титульному аркуші 1-го краківського видання стоїть саме цей рік), утім остаточна редакція (свій внесок до якої зробив, зокрема, і Я.Замойський) побачила друк вже у 1585 р. Книжка набула популярності. Знано кілька її перевидань: Базель, 1588; Кельн, 1589 (разом із історичними працями М.Кромера); Франкфурт, 1600 (в збірці «*Rerum Moscoviticarum*

¹²¹ *Gyulay P. Commentarius rerum a Stephano rege, adversus magnum Moschorum ducem gestarum anno 1580. – Claudiopoli, 1581.*

auctores varii unum in corpus congesti»); плюс німецький переклад – Гьорлич, 1590.

Слід зауважити, що для української традиції важливим є особливий інтерес Гейденштейна до «руських» історіографічних джерел. Так, він навіть при описі трофеїв, узятих у Полоцьку 1579 р., особо виділив місцеву бібліотеку з руськими літописами¹²².

Таким чином, поділ історіографічної праці на власне *історію* (вивершену за риторичною формою) та «простіші» *коментарі*, що вирізняло, як згадувалось вище, працю над угорським минулим, зберігався і на «річпосполитській» ділянці офіційної баторіанської історіографії. Гейденштейн мав консультації з Бруто і, досить вірогідно, первісно перетопити «коментарі» першого в «історію» мав саме останній. І лише смерть Баторія та еміграція Бруто змусили Гейденштейна продовжити працю над історією. Її він так і не завершив (виклад подій доведено до 1603 р., але відрізок 1587-1603 рр. лишається у начерках, далеких від справжньої готовості до друку). Справа у тому, що стосунки Я.Замойського наприкінці життя канцлера († 1605) з королем Сигізмундом III Вазою загострилися, відтак і на працю Гейденштейна королівський двір почав дивитись скося. Відтак, перспективи своєї історії автор, напевно, оцінював скептично і тому практично закинув роботу над нею.

Готову частину праці – 8-м книг за період 1572-1587 рр. – мав намір опублікувати 1628 р. Станіслав Любенський, якому Сигізмунд III доручив дати раду історіографічному доробку Гейденштейна (загалом регалістські настанови історика-баторіанця імпонували новому королю). До 1630 р. Любенський доопрацював і останні 9-12 книги. Відтак, принагідно зауважимо, що, зокрема, посилення істориків козацької війни під проводом С.Наливайка на Гейденштейна як інформатора, який писав по свіжих слідах подій, лише почасти відповідають дійсності. Любенський вже вів перемовини про видання усієї праці, але швидка смерть короля (1632 р.) розладнала ці плани.

¹²² Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578-1582). – СПб., 1889. – С.71.

Цілий доопрацьований текст Гейденштейна «*Regum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII*»/ «Діяння Польські від смерті Сигізмунда Августа книг XII» вийшов друком у Франкфурті-на-Майні аж 1672 р., накладом Яна Гейденштейна, сина історика (I-II книги – елекція та урядування Генріха Валуа, III-VII – «Коментарі про московську війну», VIII-XII – хроніка до 1603 р.). Класичний польський переклад М.Гліщинського, зроблений за цим виданням, опублікований 1857 р.¹²³.

Примітними «історіографічними подіями» доби Баторія стали дві закордонні «хрестоматії» з історії Речі Посполитої. Мова про виданий у Базелі 1582 р. Іоанном Пісторієм (Пісторіушем) (1546-1608) «*Polonicae historiae corpus*»/ «Польської історії корпус» (у 3-х тт.) та друкована у Франкфурті-на-Майні 1584 р., накладом Зігмунта Фейерабенда, збірка «*Regum Polonicarum tomus tres*»/ «Діянь Польських три томи» (у літературі знана ще й як збірка А.Гваньїні). Ці великою мірою дублюючі одне одне видання надовго стали *basic books* для європейця зацікавленого будь-яким аспектом життя на Сході Європи. Отже, не зайвим буде згадати зміст обох видань (див. Додаток Б.1 та Б.2).

Взагалі, хоча С.Баторій претендував на цілковитий контроль за історіографічним процесом у країні, саме баторіанське та наступне покоління роблять історичне письменство ледь не масовим захопленням. «Цензурні» обмеження, здається, лише підстьобнули доморослих історіографів, утім вони часто обирають для своїх творів «вільніші» мемуарний та реляційні стилі (література факту), обмежують тематично та хронологічно предмет своїх зацікавлень і часто-густо задовольняються рукописним побутуванням власних праць.

На жаль, це, інколи, ставало фатальним в плані їх збереження. Так, зокрема, втраченим для сучасності є твір автора, який ще у 1577 р. «засвітився» на полі історіографії своїм описом знаного «гданського бунту» – «*Commentarii de*

¹²³ *Rejnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII.* – Petersburg, 1857.

tumultu Gedanensi»/ «Коментарі про гданський бунт» (Мальборк, 1577). Мова про відомого польського філолога *Анджея Патриція Нідецького* (1522-1587) та його працю «Commentariorum rerum memorabilium libri X»/ «Коментарів діянь гідних пам'яті книг 10»¹²⁴. Ці коментарі мали бути творені в «салюстієвому» стилі. Перша книга їх була написана 1579 р., закінчено працю 1583 р. Остання згадка про неї походить з 1776 р., коли цей рукопис Нідецького перевезли до Вільнюса і помістили до бібліотеки місцевих єзуїтів.

Краща доля випала твору *Мартина Броневського* († 1593), який опрацював латинську реляцію про «Татарію» («Tartariae Descriptio»; дедикована королю Стефану) на підставі власних спостережень часів посольств Анджея Тарановського до кримського хана Мехмет-Гірея з 1578 та 1579 рр. 1595 р. у Кельні знаний друкар польських історичних праць А.Міліус видав її разом з іншими текстами¹²⁵. Того ж року він потрапив і до іншої кельнської збірки, а згодом видавався у Франкфурті 1600 р. та в Лейдені 1630 р., так само у складі збірок. 1625 р. видрукувано англійський переклад цієї праці. Екстракти з «Опису Татарії» публікувались і польською (бл. 1621 та 1622 рр.)¹²⁶.

Свій твір Броневський починав з Брацлава на Поділлі. Він подав короткий опис дороги, торкнувся стосунків козаків з

¹²⁴ *Morawski K. Andrzej Patrycy Nidecki, jego życie i dzieła.* – Kraków, 1892. – S.299-300.

¹²⁵ *Martini Broniovii..., Tartariae descriptio... – Coloniae Agrippinae, 1595.*

¹²⁶ *Pogrom Tatarow przez... Stanisława Zołkiewskiego..., w Wołoskiej ziemi, 6 Octobris w Roku 1620. Przy tym Ordynek wyprawy tatarskiej na woynę, Marcina Broniowskiego... [B.m.dr., але бл.1621]// Biblioteka starożytna pisarzy polskich. – T.III. – Warszawa, 1843. – S.223-247; Perspektiwa na upatrzenie sposobow woiowania krajow nieprzyjaciol Krzyza Swietego...: z opisaniem porządkow ich Woyskowych...; do tego przydane iest Wyrażenie prawdziwe położenia krain przedniejszych w panstwie tureckim leżących ... z pisma wielu ... autorow ... zebrane. – Poznań, [після 20.VII] 1622.*

татарами, побіжно згадував і про Молдову. Оповідав про Кілію та Білгород, детально – про Крим¹²⁷.

До речі, на річпосполитську історіографічну традицію «татарознавства» більший вплив здійснив інший опис посольських мандрів. Це опис уже знайомим нам А.Тарановським власного посольства 1569 р. Посли тоді з Константинополя рушили слідом за турецьким експедиційним корпусом, який мав, спільно з кримцями, штурмувати підросійську Астрахань. Текст Тарановського був виданий німецькою мовою (Нюрнберг, 1571), відомим був також і полонимовний рукопис, з якого оповідання було видано у середині XIX ст.¹²⁸ та, зі скороченнями, століття по тому¹²⁹. З цього історичного твору широко черпав М.Пашковський у «Історії турецькій і змаганнях козацьких з татарами» (1615). Вірогідно, також з його ж ініціативи екстракт з посольської подорожі 1569 р. потрапив і до А.Гваньїні «Хроніки європейської Сарматії» видання 1611 р.¹³⁰. Він таки використаний і в іншому місці «Хроніки» – у частині III книги VIII «Астрахань, татарське царство»¹³¹.

Знані також рукописні описи посольських мандрівок до Туреччини Еразма Отвіновського 1557 р. та Петра Зборовського 1568 р.¹³². Але вони суттєво поступаються текстам Тарановського та Броневського за інформативністю, та й сліду їх впливу на історіографічну традицію досі не виявлено.

¹²⁷ Про М.Броневського та його творчість див. досить свіжу працю: *Жарких М.* Європейські джерела 16-17 ст. про Кримське ханство [Електронний ресурс]. – К., 2005. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/edik/index.html>.

¹²⁸ *Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianowicie: podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J.K.M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568.* – Kraków, 1860. – S.41-63.

¹²⁹ *Antologia pamiętników polskich XVI wieku.* – Wrocław, 1966. – S.203-216.

¹³⁰ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007. – С.178-183.

¹³¹ Там само. – С.714-721.

¹³² *Podróże i poselstwa polskie do Turcyi...; Antologia pamiętników polskich XVI wieku...*

Класичною спробою вписати кримськотатарський сюжет у «вчені» рамки ренесансної науки здійснив шотландський викладач Замойської академії *Вільям Брюс* (Bruce, бл.1560 – після 1611), відомий ще як автор двох рукописних реляцій про стан Польського королівства (написані для англійського двору). Його твір називався скромно: «De Tataribus diarium»/ «Про татар щоденник» (Франкфурт, 1598), а за джерела йому правили класична література та особисті розмови з татарським посланцем-генуезцем Антоніо Спінолою (Spinola).

Врешті-решт, якщо назагал оцінювати рівень річесполитського татаро- та тюркознавства, то його можна визнати доволі високим. Отже погодимось зі ще одним тогочасним описом звичаїв (переважно військових) татар та турків, який твердив: «Є то не новина, а дійсно ніби вроджена цнота народу Польського, мати відомості про краї чужоземські та звичаї їх; і Бусурманське Панство є їм добре відоме»¹³³.

* * *

Специфічними історіографічними пам'ятками були також і численні панегірики – жанр, який в цей період сягає процвітання. Їх «принагідність» має багато спільного з реляціями (які найчастіше йшли тут за джерело натхнення), а часто уживаний віршований декор зближував з фольклорною епікою. Панегірикам особливо багато завдячує історична біографістика. Утім, варті на особливу згадку т.зв. «мови погребові». Вони часто-густо ставали творами, з яких і розпочиналося історіографічне освоєння будь-якого новітнього періоду чи сюжету.

Не маю амбіції проаналізувати як історіографічні пам'ятки увесь комплекс панегіричної літератури, пов'язаної з Україною. Утім, без згадки про бодай окремих чільних творців цього популярного жанру тогочасної культури пам'яті, цей нарис втратить більше, ніж виграє від стрункості лаконізму, що виштовхує панегірики на (чи й за) маргінес власне історіографії.

¹³³ Perspektiwa na upatrzenie sposobow woiowania kraiow nieprzyziaciol Krzyza Swietego... – Poznań, 1622.

Постаттю першої величини в процесі творення локальних панегіричних традицій на Західній Україні був видатний львівський поет *Шимон Шимонович* (1558-1629)¹³⁴. Близький до Я.Замойського та його політичного клану, один з головних фундаторів університету «для Русі» в Замості, він мав намір (висловлений, зокрема, в листі від 12 квітня 1612 р.) серйозно зайнятись написанням історичної праці. До того, на жаль, не дійшло, але кілька панегіричних віршів Шимоновича присвячено визначним подіям сучасності.

Так, відбиттю татарського вторгнення 1589 р. присвячено «Aelinoean» (назва-оксюморон: «*pean*» – пісня триумфу, гімн; «*aelinos*» – жалісний; отже, перемога навпіл з сумом за шкодами від вторгнення). Текст цей згодом передруковувався¹³⁵. Про переможну битву з татарами над Удичем у грудні 1605 р. оповідає «*Tropheum Stanislai Zolkevii Scythis caesis, fugatis*»/ «Знак Триумфу Станіслава Жолкевського по погромі та прогнанні Татар» (Замостя, 1606). Власне, цьому присвячена лише частина – близько третини – твору, що також славив щойно померлого Я.Замойського та перемогу Я.К.Ходкевича над шведами під Кірхольмом – вересень 1605 р.¹³⁶. Рокош М.Зебжидовського 1606-1608 рр. Шимонович уславив у творах «*Rytm po pogromieniu na terazniejsze rozruchy*» та «*Halcyonia Poloniae Sacrae Regiae Maiestati et amplissimis Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae ordinibus*» тощо. Для нас Шимонович цікавий ще й як наставник Якуба Собеського (про нього див. нижче).

Іншим знаним панегіристом (представляв тип автора – магнатського «слуги домового»), який відзначився на полі

¹³⁴ Останнім досягненням «Шимоновичіани» є збірка: Szymon Szymonowic – poeta wciąż aktualny. Materiały z sesji naukowej Zamość, 24 października 2008. – Zamość, 2008.

¹³⁵ *Simon Simonides Bendoński.... Aelinoean [1589]// Opera omnia... . – Varsaviae, 1772. – S.97-115.*

¹³⁶ *Hahn W. Zapomniane wiersze łacińskie Szymona Szymonowica// Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety lwowskiej». – Lwów, 1902 (та відбитка).*

історичної біографістики, був *Станіслав Журковський* (перша половина XVII ст.). Він був автором біографії (рукопис створено в Замості 1643 р.) потужного польсько-українського магната Томаша Замойського¹³⁷. В Україні його текст знаний переважно завдяки епізоду пов'язаному з Куруківською битвою 1625 р.¹³⁸.

На подив плідним біографом-панегіристом (тип «модного» автора) був і уродженець Львова, проповідник королевича Владислава *Фабіан Бірковський* (1566-1636). Його перу, зокрема, належить відома біографія кн.К.Збаразького, уперше видана 1627 р.¹³⁹. Тексти Бірковського приваблюють не фактографізмом, а художнім «міфотворенням». Ось, наприклад, як у панегірику на смерть Стефана Хмелецького (Варшава, 1632) він пише про встановлення Вітовтом кордону з татарами по нижньому Дніпру: великий литовський князь «до середини Дніпра конем в'їхав і, здійнявши шаблю, мовив: 'Доти моє'»¹⁴⁰.

У Києві ж тоді народився перший панегірик козацькому гетьману авторства *Касіяна Саковича* (бл.1578-1647). Мова про знані «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622).

На звання поетичних репрезентацій регіональної історичної ідентичності можуть також претендувати 1) «*Roxolania*»/«Роксоланія» (Краків, 1584) Севастяна Фабіана Кльоновича¹⁴¹. Сучасну монографію про останнього щойно видала в Любліні Галина Вишневська¹⁴². Інтерес Кльоновича до української тематики в значній мірі пов'язаний з такими протекторами письменника як Я.Замойський і Й.Верещинський.

¹³⁷ *Żurkowski S. Żywot Tomasza Zamojskiego Kanclerza w.kor.* – Lwów, 1860.

¹³⁸ Див. зокрема: *Вирський Д.С.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. – К., 2004. – С.62-68.

¹³⁹ *Birkowski F.* Mowy pogrzebowe i przygojne. – Warszawa, 1901. – Cz.1.

¹⁴⁰ «...w poł Dniepru z koniem zajechał i, szablą dobywszy, rekł: 'Póty moje'», див.: *Ibidem.* – Cz.2. – S.214.

¹⁴¹ *Кльонович С.Ф.* Роксоланія. – К., 1987.

¹⁴² *Wiśniewska H.* Renesansowe życie i dzieło Sebastiana Fabiana Klonowica. – Lublin, 2006.

2) Адама Чагровського «*Duma ukrainna*»/ «Дума українна». Вміщена до збірки поезій цього автора-жовніра «*Treny i rzecy rozmaite*» (Познань, 1597; Львів, 1599¹⁴³).

3) «*Samoenae Borysthenides...*»/ «Дніпрові камені» (Фастів, 1620) Яна (Івана) Домбровського¹⁴⁴. Н.Яковенко вважає, що, можливо, Домбровський був лише автором передмови та післямови, основний же текст створила особа, близька до кола київських православних інтелектуалів.

Варті на згадку також численні «козакофільські» вірші *Мартина* (Марціна) *Пашковського* – «Україна, татарами терзана, князів та панів прикордонних про порятунок із жалісним лементом просить» (Краків, 1608); «*Traktat de offensivo bello*»/ «Трактат про наступальну війну» (Краків?, 1612); «Історія турецька і змагання козацькі з татарами» (Краків, 1615); «Розмова Козака запорозького з перським гінцем» (Краків, 1617¹⁴⁵). Про творчість М.Пашковського в Україні найкраще писав М.Возняк¹⁴⁶. У Польщі цією постаттю наразі зацікавився Міхал Куран¹⁴⁷, філолог-полоніст з Лодзі, який готує про цього публіциста і історика окрему працю.

¹⁴³ Модерне перевидання, див.: *Czahrowski A. Treny i rzecy rozmaite.* – Warszawa, 1937.

¹⁴⁴ *Яковенко Н.* Латина на службі киево-руській історії («*Samoenae Borysthenides*», 1620 рік)// Паралельний світ. Дослідження з історії уявленнь та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002.

¹⁴⁵ Сучасні українські переклади див.: *Марсове поле.* Героїчна поезія в Україні X – початок XIX століть. – К., 2004; *Слово многоцінне.* Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття). У 4-х кн. – К., 2006. – Кн.3; *Шевчук В.* «Розмова козака запорозького з перським гінцем» *Мартина Пашковського* і її історичний контекст// Пам'ять століть. – К., 1997. – №3. – С.38-50.

¹⁴⁶ *Возняк М.* Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами й долю ясиру [Додаток]: Уривки з книги Пашковського з 1615 р.// Записки НТШ. – Львів, 1927. – С.141-161.

¹⁴⁷ *Kuran M.* «*Chorągiew saurmatcka w Wołoszech*» *Marcina Paszkowskiego* jako przykład epickich nowin poświęconych batalii

Зрештою, до переліку «україноцентричних» віршованих історичних творів можна додати й Войтеха Кіцького. Він є автором римованої праці «Dialog o obronie Ukrainy, u pobudka z przestroga. Dla zabiezenia Incursiom tatarskim»/ «Діалог про оборону України...» (Доброміль, 1615)¹⁴⁸.

Навіть жартівлива «фрашка» має заслуги перед вітчизняною історіографією¹⁴⁹. Ось, наприклад, ідею, популярну в модерних українських істориків, про родовий зв'язок української козаччини з повстанням Мухи (1490-1492), здається, уперше озвучено 1620 (1621?) р. пов'язаним зі Львовом сатириком Яном Дзвонівським. Так, виписуючи реєстр козацьких діянь, він писав:

Fraszka był Kozak Mucha za króla Olbrachta,
Fraszka i Nalevajko, jam też kozak Płachta.
Bo ci przeciw ojczyźnie wojowali, ale
Jam zaś ojczyzny bronił ręką swoją cale.*¹⁵⁰

Підозрюю, що й широкознаний лист запорожців турецькому султану за наративний взірць мав послання козаків-лісовчиків до Лютера.

Свої «українські» політичні проекти наприкінці XVI ст. на суд громадськості винесли Йосип Верещинський¹⁵¹ та Петро

chotimskiej z 1621 roku// Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica. – №10. – Łódź, 2008. – S.21-40.

¹⁴⁸ Слово многоцінне... – Кн.1. – С.602-620.

¹⁴⁹ Про цінність річпосполитського літературного анекдоту для вітчизняної інтелектуальної традиції нам уже доводилося писати, див.: *Вирський Д.С.* «Русин для Русіна дасть собі зуб вирвати, але для Ляха не хоче і волоска»: образ русина та Русі в польському літературному анекдоті кінця XVI – першої половини XVII ст.// *Борисфен.* – Дн-ськ, 2008. – №6. – С.28-29.

* «Fraszka» тут у сенсі пародія, посмівовисько, а не справжній козак.

¹⁵⁰ *Dzwonowski J.* Konterent cudowny i siła Kozaka Płachty, ukrainca, który był przyciągnął z Sajdacznym Kozakiem do Morawy we dwudziestu tysięcy kozaków wybornych i dzielnych młodców, przeciw ludziom niechrześcijańskim, w roku 1620// *Pisma Jana Dzwonowskiego (1608-1625).* – Kraków, 1910. – S.87.

¹⁵¹ *Wereszczyński J.* Droga pewna do prędszego y śnადniejszego osadzenia w Ruskich krainach pustyń Królestwa Polskiego, jako też względem

Грабовський¹⁵². Менш знані в Україні інші «оборонні» проекти річпосполитських авторів рубежу XVI-XVII ст.: Кшиштофа Варшевицького «Paradoxa» (Вільно, 1579; Прага, 1588; Краків, 1598); Северина Бончальського «Ochrona koronna» (Краків, 1606); Мартина Пашковського (Задора) «Traktat de offesivo bello...»/ «Трактат про наступальну війну» (Краків?, 1613); Миколая Хабельського «Sposób rządu koronnego i gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być» (трактатик при брошурі цього автора «Pobudka narodów chrześcijańskich na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża św.» (1615)). А загалом козацька тема стала звичною для річпосполитської політичної публіцистики з часів перед Хотинською війною 1621 р.¹⁵³.

drozniejszy obrony wszystkiego ukraińskiego położenia od nieprzyjaciół Krzyża świętego. – Kraków, 1590; *Його ж.* Publika... tak z strony fundowania szkoły rycerskiej synom koronnym na Ukrainie, jako też Krzyżakom według reguły maltańskiej. – Kraków, 1594; *Його ж.* Pobudka (1594 r.)// Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezija ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Antologia. – Cz.2. – Kraków, 1998. – S.36-46; *Його ж.* Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego, opata benedyktyńskiego w Sieciechowie, z wiadomością o jego życiu i pismach i z dołączeniem podobizny własnoręcznego jego podpisu. – Kraków, 1858; *Леп'явко С.* Проект колонізації Придніпров'я П.Грабовського (1596 рік)// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. VII. – Запоріжжя, 1999. – С.15-19; *Sitkova A.* O pisarstwie Józefa Wereszczyńskiego. Wybrane problemy. – Katowice, 2006.

¹⁵² *Grabowski P.* Zdanie syna koronnego. – Kraków, 1858 [1-е вид. 1595 р.]; *Його ж.* Polska niżna albo Osada polska osobliwie na ochronienie pogranicznych państw od tataru na opatrzenie rozplodzonych synów koronnych pachółków chudych: 1596. – Kraków, 1859; *Леп'явко С.* Проект колонізації Придніпров'я П.Грабовського (1596 рік)... .

¹⁵³ *Chabielski M.* Sposób rządu koronnego i gotowości. Obrona Rzeczypospolitej, jakaby miała być. Wydany przez Mikołaja Chabielskiego z Chabielec. Więznia Tureckiego. – Kraków, 1615; *Gajewski K.* Rozmowa Ukrainy z żołnierzem wydana gwoli łatwiejszemu sposobowi obronienia granic Korony Polskiej od nieprzyjaciół chrześcijańskich. – B.m. i dr., 1619 (нині, вірогідно, втрачена); «Jego Mości xiędza Lubienieckiego biskupa

На особливий внесок до «історичної регіоналістики» Речі Посполитої, в цікавій тут україноцентричній перспективі, може претендувати *Бартош Папроцький* (1543-1614). Початковий період його творчості тісно пов'язаний з «українною» тематикою. Їй безпосередньо присвячені віршовані «*Historya zalosna o pretkości y okrutności Tatarskiey a o srogim mordowaniu y popsowaniu Ziemie Ruskiey y Podolskiey*»/ «Історія жалісна про прудкість та лють татарську і про суворе мордування та псування земель руської та подільської» (Краків, 1575), «*Panosza, to jest wysławienie panów i paniąt ziem ruskich...*»/ «Паноша, себто уславлення панів земель руських і подільських» (Краків, 1575¹⁵⁴) та «Короткий і правдивий опис в'їзду до Волох Івана-воєводи, котрого Підковою звать» (Краків, 1578, наразі не віднайдена). Припускаємо, що саме цей твір у скороченому прозовому варіанті переказано у розширеному М.Пашковським виданні 1611 р. хроніки А.Гваньїні¹⁵⁵.

Угорські та німецькі каталоги (зокрема і знаний покажчик літератури з османістики К.Гьоллнера) відносять до творів Папроцького ще й «*Warhatlige Beschreibung des kriegs, welchem der Walachische Wojewod Jvon mit den Türcken geführt. Item: vom tödtlichen Abgang des türk. Kaisers Solimanni*»/ «Правдивий опис війни, яку волоський воєвода Івоня з турками вів» (Б.м.д., 1576; 20 арк., переклад з польської мови – зазначено, що уперше твір виданий у Кракові 1575 р.). Єдиний відомий нам примірник

wołoskiego consilium Królowi Jego Mości podane w Warszawie». – Бібліотека Ягеллонська в Кракові. – Rkps 102, k.505-507 (за іншою, новішою, нумерацією с.251-252); *Niebylski Nikodem. Declaratia abo Obiaśnienie kart kozackich*. – Б.м., 1621; *Rozwadowski M. Zaciąg woienny, to iest, sprawu potoczne teraznieysze, w roku 1621, w stronach Węgierskich y Niemieckich, z Czeskiego na Polskie przelożone*. – В.м. і др., 1622.

¹⁵⁴ Уривок з неї опублікував П.Куліш, див.: *Кулиш П.А. История возсоединения Руси*. – Т.2. – СПб., 1874. – Приложение: Ода Папроцкого в честь Руси: Do Polakow. – С.425-427.

¹⁵⁵ Див. зокрема: *Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії*. – С.430-434.

цього видання зберігається у Відні в Національній бібліотеці – шифр 39.G.83*.

Багато «українського» матеріалу в історико-генеалогічних «Gniazdo snoty»/ «Гніздо цноти» (Краків, 1578) та «Herby rycerstwa polskiego»/ «Герби рицerstва польського» (Краків, 1584). В останньому виданні зреферована і втрачена (не закінчена?) віршована «Історія» про запорізьку виправу Самійла Зборовського 1579 р. Цікаво також, що явна заангажованість стосовно регіональної традиції трьох «руських» воєводств долюблінської Корони Польської (Руське, Подільське, Белзьке) робила з Папроцького виразного реципієнта давніх ідеологем-традицій Галицько-Волинського князівства (вже адаптованих ідеологами «Корони») та скептика щодо «литовських» історичних концептів.

Згодом цікаву хроніку за 1594-1597 рр. (про події війни країн Священної ліги з Туреччиною) історик долучив до опису царювання австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга (1552-1612) у своєму творі «Ogrod krolewsky...»/ «Сад королівський» (Прага, 1599). Пізніше вона без змін увійшла до вже чеськомовного видання «Діадох» (Прага, 1602). Про характеристику українських козаків, вміщену у цих працях, йтиметься далі, у четвертому розділі.

Важливою мірою до презентації українських регіональних сюжетів у річпосполитській історіографії спричинилися також три рухливі письменники загальнокоронного формату – Ян Дімітр Соліковський, Ян Ласицький та Леонард Горецький. Перший з них – *Ян Дімітр Соліковський* (1539-1603), знаний в Україні як львівський католицький архієпископ (з 1583 р.), скептик у питанні унії Литви та Польщі, симпатик козаків-запорожців та куратор справи греко-католицької унії. Він був автором мови на погреб Сигізмунда Августа («In funere D. Sigismundi Augusti... oratio». Краків, 1574) та особливо цінних записок – «Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti»/ «Короткі коментарі діянь Польських по смерті Сигізмунда Августа». Останні, написані у 1589-

* На жаль, ознайомитися з цим текстом я не мав можливості.

1597 pp., оповідали про події 1572-1590 pp., причому автор зосереджувався, майже винятково, на подіях, у яких сам брав участь. Ці «Коментарі» були видані лише 1647 р. у Гданську. З них довге історіографічне життя мав опис страти І.Підкови у Львові. Поза цим з іменем Соліковського зв'язують також ще один україноцентричний публіцистичний твір – «*Votum szlachcica polskiego... o zalozeniu skarbu Rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich...*» (1589), де автор висловлював свої міркування щодо покращення оборони України.

Другий – *Ян Ласицький* (1533 або 1534 – після 1599), протестант, письменник величезної історіографічної ерудиції¹⁵⁶. Він знаний як автор, зокрема: монографії окремої військової кампанії (про невдалу виправу на Молдову у 1572 р.) – «*Historia de ingressu Polonorum in Valachiam*»/ «Історія вторгнення Поляків на Волощину» (Франкфурт-на-Одері, 1578)¹⁵⁷; хронічки чи радше реляції про перші часи владарювання Баторія у Польському королівстві, написаної десь у 1576-1577 pp., – «*De initio regemini Stephani*»/ «Про початок королювання Стефана» (Базель, 1615); а також релігійно-етнографічного трактату – «*De Russorum, Moscovitarum et Tartarorum religione*»/ «Релігії русинів, московитів та татар» (Спіра, 1582).

Третім був *Леонард Горецький* (бл.1525 – після 1582). Протестант зі скандальною репутацією, він знаний як автор двох великих історичних праць, що лишилися рукописними та в цілості не збереглися. Мова про «*Decades...*» – нарис у 20

¹⁵⁶ З недавньої української літератури про нього див.: *Дашкевич Я.* Ян Ласицький і його очерк об армянах на Україні в 70-х гг. XVI ст. // Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С.65-71.

¹⁵⁷ *Leonardi Corecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Ivoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit. Huic Accessit Jo. Lasicii historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano, et caede Turcarum.* – Francofurti, 1578; *Jana Łasickiego, Historia wtargnienia polaków na Wołoszczyznę z Bogdanem Wojewodą (po którym nastąpił Iwon), i porażce turków pod dowództwem Mikołaja Mileckiego i Mikołaja Sieniawskiego, roku 1573.* – Petersburg-Mohylew, 1855.

книгах історії Польського королівства до 1572 р. (фрагмент з них з описом війни в Молдові 1574 р. у 1578 р. в Базелі виданий у німецькому перекладі та в Франкфурті-на-Одері – у латинському оригіналі і разом з «Historia de ingressu...» Ласицького¹⁵⁸) та хроніки (можливо, це частина продовження «Декад», що включала часи Генріха Валуа та Стефана Баторія) королювання Стефана Баторія (збережений фрагмент за 1576-1582 рр. видано вже аж 1939 р.¹⁵⁹).

З іншої опції креслили українські історіографічні сюжети і славнозвісні політичні «литвини» – Мацей Стрийковський та Алесандро Гваньїні.

З них *Мацей Стрийковський* (бл.1547-перед 1593) викликає сталий інтерес у історіографів¹⁶⁰. На ниві «Стрийковіани» нині

¹⁵⁸ Leonardi Corecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Ivoniae... . Переклади, див.: Leonarda Goreckiego, szlachcica polskiego, Opisanie wojny Iwona hospodara wołoskiego z Selimem II cesarzem tureckim, toczonej w roku 1574. – Petersburg-Mohylew, 1855; *Горецький Л.* Описание войны Ивонии, господаря волошского// Киевская Старина. – 1889. – №10. – С.92-112; *Мемуары*, относящиеся к истории южной России. – Выпуск 1. – К., 1890; *Литвин Михайло, Віженер Б., Горецький Л., Лясота Е.* Мемуари до історії Південної Русі. – Дн-ськ, 2005. – Вип.1.

¹⁵⁹ [Gorecki L.] Kronika z czasów króla Stefana Batorego 1575-1582. – Kraków, 1939.

¹⁶⁰ *Ptaszycki S.* Ruskie przekłady kronik Bielskiego i Strykowskiego// Pamiętnik Literacki. – Т.30. – Lwów, 1933. – Z.1-4. – S.168-184; *Дзира Я.* Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського// Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип.8. – С.83-102; *Radziszewska J.* Macej Strykowski, historyk-poeta z epoki Odrodzenia. – Katowice, 1978; *Wojtkowiak Z.* Maciej Strykowski, dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kalendarium życia i działalności. – Poznań, 1990; *Ульяновський В.І.* Українські переклади хроніки Стрийковського кінця XVI – початку XVII століття// Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип.1. – С.5-12; *Толочко О.* Український переклад «Хроніки...» Мацея Стрийковського з колекції О.Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII століття. Український хронограф і «Синопис»// Записки НТШ. – Т.231. – Львів,

також активні білоруські дослідниці Анна Кичко та Альбіна Семянчук. Перу останньої, зокрема, належить свіжий нарис про білорусько-литовські літописи та польські хроніки¹⁶¹. З класичного білоруського доробку дивись також працю Сямьона Падокшина¹⁶². Щойно у зошиті 183 (Т.44/4) «PSB» за 2007 р. опублікована стаття про М.Стрийковського авторства Агнешки Беджицької та Збіслава Войтковяка¹⁶³. Щодо студій над творчістю *Алесандро Гваньїні* (1534-1614) нагадаю, що кілька (кільканадцять?) років Інститут археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України готував видання українського перекладу «Хроніки європейської Сарматії» (за виданням 1611 р.). Щойно його завершено (2007 р.)¹⁶⁴. Деякі частини цього проекту опубліковано Ю.Мициком раніше, у серії «Старожитності Південної України»¹⁶⁵ та в низці інших його публікацій¹⁶⁶. Цікаву нам тему козацтва у хроніці Гваньїні

1996. – С.158-181; *Jučas M.* Lietuvos metraščiai ir kronikos. – Vilnius, 2002.

¹⁶¹ *Семянчук А.* Беларуская-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – Гродна, 2000.

¹⁶² *Падокшын С.А.* Беларуская думка ў кантэксте гісторыі і культуры. – Мінськ, 2003.

¹⁶³ *Polski słownik biograficzny.* – Т.44. – S.536-541.

¹⁶⁴ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії...

¹⁶⁵ *Гваньїні О.* «Хроніка про татарську землю». – Запоріжжя, 2000; *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії (молдавська і турецька частини). – Запоріжжя, 2003.

¹⁶⁶ *Мицик Ю.* Опис Чехії у «Хроніці» Олександра Гваньїні// Хроніка 2000. – К., 1999. – Вип.25-26. – С.57-63; *Його ж.* Опис України у хроніці Олександра Гваньїні// Всесвіт. – К., 2000. – №11-12. – С.116-156; *Його ж.* Опис Німеччини і скандинавських країн у хроніці О.Гваньїні// Гуманітарний журнал. – Дн-ськ, 2000. – Літо-осінь. – С.181-210; *Його ж.* Опис Естонії та Латвії в хроніці О.Гваньїні// Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип.5/6. – С.264-305; *Його ж.* Опис Греції у хроніці О.Гваньїні // Історичний журнал. – К., 2003. – №4-5. – С.102-118; *Його ж.* Історико-географічний опис Польщі в хроніці О.Гваньїні// Історичний журнал. – К., 2004. – №4. – С.73-87.

аналізував дніпропетровський дослідник Олег Дячок¹⁶⁷. Цей-таки дослідник щойно підсумував свої багаторічні «гваньїнізнавчі» студії¹⁶⁸. У Польщі творчістю Гваньїні (у зв'язку з інтересом до М.Пашковського) наразі зацікавився полоніст з Лодзі Міхал Куран.

Перший з цих «великолитовських» учених розпочав свою історіографічну кар'єру короткою віршованою історією Польщі та Литви – «*Goniec snoty do prawych szlachciców uczynionu*» (Краків, 1574). Згодом друк побачили його чергові праці: «*O początkach, wywodach, dzielnościach... sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego*» (1577 – лишилася недрукованою, оповідала історію з легендарних часів до 1506 р.) та «*Kronika polska, litewska, żmodzka i wszystkiej Rusi...*» (Кролевець, 1582).

Другий – відзначився історико-географічним твором «*Sarmatiae Europae descriptio*»/ «Опис європейської Сарматії» (Краків, 1578; ймовірно, майже цілком – плагіат з матеріалів Стрийковського). Італійське походження автора та латиномовність тексту сприяли популяризації твору в Європі (латинські друки: Спіра, 1581; Базель, 1582; Франкфурт, 1584; Лейден, 1626, 1627, 1642, переклади – чеською, німецькою, італійською мовами, про полономовний друк Пашковського 1611 р. див. нижче).

Цікаво відзначити, що автори «польські» і «литовські», за найхарактерніший приклад тут можуть правити Папроцький і Стрийковський, у своїх історичних концепціях відтворювали давню конкуренцію за «руську спадщину» Галицько-Волинського князівства-королівства (саме його спадкоємцем трактується Корона Польська) та Великого князівства Литовського.

¹⁶⁷ Дячок О.О. Запорізьке козацтво в «Хроніці Європейської Сарматії» А.Гваньїні// Історія запорізького козацтва: сучасний стан і проблеми вивчення. – Дн-ськ, 1990. – С.70-80.

¹⁶⁸ Дячок О. Хроніст Алессандро Гваньїні// Український археографічний щорічник. – №8/9. – К., 2004. – С.299-321.

Зауважу, що по всій Європі тоді вже крокувала перша «масмедійна» революція, йшлося про постання новочасної «преси». В Італії вже навіть з'являлися друкарні, що спеціалізувались на річпосполитських вістках. Такою, наприклад, була римська друкарня Лодовіко Грігнані, яка друкувала реляції: про перемоги над татарами 1624, 1626 та 1644 рр.; над козаками та шведами 1625-1626 рр.; над росіянами та турками 1634 р.; про захоплення в'язнями з Русі, підлеглої Королівству Польському, турецьких галер 1628 та 1643 рр.

Відтак, жанр реляції-репортажу все потужніше тиснув на історичну нарацію. Власне про реляції маємо недавню ґрунтовну працю Ю.Мищика¹⁶⁹. Дослідник у ній оглянув пам'ятки про Україну за період 1475-1660 рр., які походили не лише з теренів Речі Посполитої, але й з цілої Європи. Менш «селективною» щодо «українських» матеріалів, але досить інформативною є праця К.Завадзького про початки «польської преси»¹⁷⁰. Певні доповнення подала також Т.Хінчевська-Геннель¹⁷¹. Вона, зокрема, наводить згадку про ще одну реляцію «постхотинського циклу», автором якої був італійський мандрівник та лікар Франческо Ольмо – «*Relazione del Regno di Polonia del Si. Giovanni Francesco Olmo, scritta l'anno 1623*» (Venetia, 1628)*. Зрештою, зауважимо, що публікація офіційних та приватних листів або невеличких брошур відкривала для історика нові можливості, дарувала йому значно ширшу «публіку».

Ці наративні форми також часто ставали «пробою пера», демонстрацією вивершеності освіти, відтак, на тлі виразної

¹⁶⁹ *Мищик Ю.* Україна XV-XVII століть у світлі тогочасної преси (За матеріалами «летючих листків») // Записки НТШ. – Т.233. – Львів, 1997. – С.30-46.

¹⁷⁰ *Zawadzki K.* Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI-XVIII wieku. – Warszawa, 2002.

¹⁷¹ *Chynczewska-Hennel T.* Najjaśniejsza o Najjaśniejszej. Rzeczpospolita w weneckiej literaturze historycznej XVII wieku // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – T.L. – Warszawa, 2006. – S.191-203.

* У виданні: *Olmo Gio.Fr.* Relazioni della di Venetia del Regno di Polonia et del Regno di Boemia. – Venezia, 1628.

«шкільної революції», коло їх «творців» зростало чи не в геометричній прогресії. «Демократичні» настанови (чи то неспеціальне читацьке коло) схилили до частішого застосування у подібних нараціях «народних» мов.

Примітно, що вітчизняна історіографічна традиція досі всерйоз не намагалася скільки-небудь ретельно опрацювати та інтегрувати до власних обривів цей нарративний комплекс, полишаючи його на розсуд «джерелознавця конкретної проблеми». Більш-менш щастило хіба що «козацьким сюжетам», відтак на добре фахове відчитання можуть претендувати, зокрема: 1) спогади («Апологія») Бернарда Претвича (1550 р.)¹⁷²; 2) «EPICEDION, себто вірш жалобний про благородного й вічної пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького» (бл.1584 р.)¹⁷³ (Н.Яковенко гадає, що, найімовірніше, автором поеми був *Ждан Білицький* з роду давніх волинських бояр, слуг-ленників Вишневецьких; вона також довела залежність тексту «Epicedion'у» від нарративних взірців хроніки Стрийковського); 3) Симона Пекаліда «De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis libri quattuor»/ «Про Острозьку війну під П'яткою проти низових книг чотири» (Краків, 1600)¹⁷⁴; 4) щоденник Еріха Лясоти (бл.1594 р.)¹⁷⁵; 5) окремі твори про Хотинську війну 1621 р.; 6) щоденник

¹⁷² *Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича)*. – Запоріжжя-Київ, 1997.

¹⁷³ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904 (тут – публікація полономовного оригіналу); *Українська поезія XVI ст.* – К., 1987. – С.169-194 (український переклад В.Пепа); *Українські гуманісти епохи Відродження*. – К., 1995. – Ч.2. – С.20-39; *Яковенко Н.* Шляхтич «латинський» чи «латинізований». Нотатки на полях поеми «Epicedion» (1585)// Паралельний світ. – С.148-153.

¹⁷⁴ *Українська поезія XVI ст.* – С.196-242 (український переклад В.Маслюка); *Українські гуманісти епохи Відродження*. – Ч.2. – С.40-77; *Яковенко Н.* Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «De bello Ostrogiano» (1600 рік)// Паралельний світ. – С.157-188.

¹⁷⁵ Останнє перевидання 2005 р.: *Литвин Михайло, Віженер Б., Горецький Л., Лясота Е.* Мемуари до історії Південної Русі. – Вип.1.

козацької війни 1625 р. аноніма (Якуба Собеського?); 7) реляція про т.зв. другий похід на Крим у 1628 р. (взагалі-то вивчена вона недостатньо, джерело інформації про неї – застаріла публікація Северина Голенбійовського з 1852 р.¹⁷⁶); 8) реляція 1631 р. гетьмана реєстрових козаків Тимоша Орендаренка про козацьку війну 1630 р. (у переказі Львівського літопису М.Гунашевського); 9) присвячена Самійлу Лащу «Nowa pieśń o woynie kozackiey, ktora się odprawowała pod Kumeykami nad Dnieprem»/ «Нова пісня про війну козацьку...», надрукована, без місця видання, після 15.XII.1637 р.¹⁷⁷; 10) щоденники Шимона Окольського за 1637-1638 рр. та Станіслава Освенціма за 1643-1651 рр.; а також, зрештою, 11) славнозвісна праця Гійома Левассера де Боплана «Опис України» (Руан, 1651¹⁷⁸).

Збагатити цей перелік аналізом маловідомого нарративу про козацьку війну під проводом С.Наливайка доводилося й нам¹⁷⁹. Про менш знані твори, які переповідають історії татарських нападів 1527, 1575, 1589 рр., йтиметься у третьому розділі даної праці. А у підрозділі 4.4 ми звернемося до малознаних нарративів «козацьких війн» (переважно 1637-1638 рр.).

¹⁷⁶ *Relacya terażniejszej wojska zaporoskiego imprezy do Krymu*// Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1852. – Т.ІІ. – S.21-26 [додаток до статті С.Голенбійовського «Szahingerej i kozacy»].

¹⁷⁷ Коротку замітку про неї див.: *Мицик Ю.* Незнана польська поема про повстання 1637 р.// *Історичний календар*'97. – К., 1996. – С.294-295.

¹⁷⁸ Власне, 1-е видання праці Боплана мало іншу назву «Description des contrées du royaume de Pologne»/ «Опис країв Польського королівства» і містило значно коротший текст, аніж «канонічне» видання «Description d'Ukraine» (Руан, 1660), див.: *Перналь Андрій Б., Ессар Денніс Ф.* Гійом Ле Вассер де Боплан – військовий інженер, картограф, автор// Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С.34. Докладніше див.: *Їх таки.* The first Edition (1651) of Beauplan's Description d'Ukraine// *Harvard Ukrainian Studies.* – 14 (1990). – P.84-96.

¹⁷⁹ *Вирський Д.С.* У борні з козацькою фортуною (специфіка одного літературного образу «гетьманського подвигу» С.Жолкевського у війні з С.Наливайком)// *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* – Вип. VIII. – Дрогобич, 2004. – С.156-163.

* * *

Героєм постбаторіанського покоління річесполитських історіографів став *Йоахим Бельський* (бл.1550 – 1599). Саме про цього історика поет писав, що його твір «стерти» може труд Кромера, бо, за інших рівних («до одної правди яко цілі прямує»), розрахований на ширшу читацьку аудиторію¹⁸⁰.

Зовні Й.Бельський продовжував справу свого батька Мартина. У 1597 р. в Кракові Йоахим видав «*Kronikę polską Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydana*»/ «Хроніку польську...». Формально це було продовження-доповнення останньої частини «Хроніки всього світу» (присвяченої Польському королівству), утім, насправді, від попереднього тексту лишилося небагато.

Праця обіймала період з найдавніших часів до 1586 р. Причому найсильнішою стороною творчості Й.Бельського стала не фаховість як історика, а блискуча літературна польська мова. Автор широко користувався «готовими» наративними матеріалами (головним його авторитетом був Кромер), практично ухиляючись від власне дослідницької роботи, рідко використовував актові першоджерела. Недоліками його праці вважали слабкий критицизм, надмірну увагу до деталей та шляхетську апологетику.

Існує рукописний список-редакція праці Й.Бельського 1606-1607 рр., який доводить хроніку до 1598 р. Його перший видавець – Ф.-М.Собещанський¹⁸¹ – вважав, що доповнення 1587-1598 рр. також зробив Й.Бельський, але невдовзі В.Негрінг¹⁸², спростував цю точку зору (Собещанський погодився з аргументами Негрінга). Пізніше Барич обережно схилився до визнання за Йоахимом авторства цього доповнення,

¹⁸⁰ Вірш Станіслава Гроховського «На хроніку польську Йоахима Бельського» (1609 р.) цит. за: *Zawacki T. Katalog książek i królów polskich.* – Katowice, 2004. – S.VIII.

¹⁸¹ *Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.* – Warszawa, 1851.

¹⁸² *Nehring W. O historykach polskich XVI w.* – Cz.2. O życiu i pismach Joachima Bielskiego. – Poznań, 1860. – S.68-76.

хоча й досі це питання вважається не вирішеним¹⁸³. Особисто я вважаю аргументацію Негрінга переконливою, аби її спростувати, треба вдатися до надто багатьох «але». Відтак, має сенс наразі при посиланні на текст за 1587-1598 рр. вживати термін «*продовження/ продовжувач хроніки Й.Бельського*».

Хроніка Й.Бельського мала величезне значення для української традиції, власне, це був перший (поруч із Стрийковським та Гваньїні) новочасний історик, якого «українці» читали досить широко, причому аж до XVIII ст. включно. Не дивина, що й досі український національний гранд-наратив має виразний пієтет до тексту Бельського (див., зокрема, четвертий розділ). З найраніших «руських» рецепцій хроніки Й.Бельського (кінець 1580-х рр.?) відома рукописна історична збірка рубежу XVI/XVII ст. зі зборів бібліотеки Чарторийських у Кракові¹⁸⁴.

Склад збірки (всього 269 стор.) такий: на першій обкладці напис «*Rekopism ruski Eszdrasa Szleydana*». Далі – Книга Ездри, тобто згаданого Йоганеса Слейдана (1506-1556) – стор.1-20. Опис подорожі З.Герберштейна до Москви в 1516 р. (уривок), за виданням 1564 р. «Хроніки цілого світу» М.Бельського – стор.21-25. Стор.26-28 – чисті. Далі «Хронограф руський від панування Августа [себто короля Сигізмунда Августа] до 1585 р.»: факти до 1559 р. за хронікою Й.Бельського, потім оригінальне оповідання про смерть римського папи Григорія XIII як кари за зміну календаря; потім, здається, вже йдуть різночасові доповнення – перелік римських пап до 1735 р.; копія твору І.Потія «*Unija al'bo vyklad...*» (Вільно, 1595); інші виписки з М.Бельського; розділ XII згаданої книги Ездри; промови Григорія Ниського.

Найбільш визначним істориком доби тривалого королювання першого польського монарха з династії Вазів – Сигізмунда III (1588-1632) був *Станіслав Любенський* (1573-1640). Про нього нещодавно вийшла розлога монографія

¹⁸³ *Śnieżko D.* «Kronika wszystkiego świata» Marcina Bielskiego. – S.282.

¹⁸⁴ Актуальна сигнатура 1273 I; мікрофільм Національної бібліотеки <BN> у Варшаві №16124.

В.Грачика¹⁸⁵, утім, для знайомства з Любенським-істориком корисніша невикористана там стаття Ю.Длугоша¹⁸⁶.

Учений прелат є автором численних історичних творів, першим з яких став «Brevis narratio profectiones in Sueciam...»/ «Короткий опис від'їзду до Швеції...». Він оповідав про поїздку короля Сигізмунда III до батьківської Швеції 1593-1594 рр. Між іншим, Любенський згадав тут і про перебіг першої «козацької війни» – повстання під проводом К.Косинського 1591-1593 рр.

Одним з найважливіших його творів став «De motu civili in Polonia libri quattuor»/ «Про громадянське повстання в Польщі книг чотири». У ньому історик представив події рокошу М.Зебжидовського 1606-1608 рр.

Любенський також був автором численних історико-політичних трактатів, які, утім, волів не публікувати за свого життя. Тільки 1643 р. в Антверпені видано ошатний том його праць під титулом «Opera postuma...»/ «Твори посмертні...». З нього хіба що, перекладений польською мовою у 1855 р., «Короткий опис поїздки до Швеції Сигізмунда III» було введено до обігу української історіографії. Про характеристику козацтва, створену С.Любенським, мова буде далі у підрозділі 4.2.

Позмагатись з історіографічним доробком Любенського з-поміж сучасників здатний, либонь, лише *Шимон Старовольський* (1588-1656) – «польський Варон», письменник енциклопедичного формату¹⁸⁷. Волиняк з убогої боярської родини, він зробив кар'єру наставника магнатських дітей. Його «вчительські» інспірації відбилися у друці нарису з методології та дидактики історії – «Penu historicum»/ «Страва історична»

¹⁸⁵ *Graczyk W.* Stanisław Łubieński – pasterz, polityk i pisarz: 1574-1640. – Kraków, 2005.

¹⁸⁶ *Długosz J.* Stanisław Łubieński (1573-1640) – biskup, podkanclerzy, historyk-polemista// *Studia historyczno-prawne: prace dedykowane Profesorowi Janowi Seredyce...* – Opole, 2004. – S.65-72.

¹⁸⁷ Про внесок Старовольського до історії історіографії див.: *Topolski J.* «Prawda nie tylko jest piękną ozdobą historii, lecz samą jej duszą» (О miejscu Szymona Starowolskiego w historii historiografii)// *Ludzie. Kontakty. Kultura XVI-XVIII w. Prace ofiarowane prof. M.Boguckiej.* – Warszawa, 1997. – S.201-207.

(Венеція, 1620; Рим, 1653). У ньому особливо цікавим є окреслення тогочасної лектури з «теорії історіографії», що дає уявлення про методологічні межі, досяжні для річпосполитського історика.

Старовольський згадує тут таких авторів: «*Celius Sekundus*» [Целіо Секундо Куріоне (Curione, 1503-1569) – італійський теолог і філолог, автор «De utilitate historiae legendae»/ «Про користі читання історії»]; «*Lukian*» [Лукіан з Самосати (123-190) – давньогрецький ритор, автор «Як належить писати історію»]; «*Dionizusz z Halikarnasu*» [Діонісій з Галікарнасу (60-5 рр. до н.е.) – давньогрецький ритор та історик, автор монументальної «Археології римської» та праці «Про стиль Фукідида»]; «*Franciszek Patricius*» [Франциско Патріці (1529-1597) – італійський вчений, автор «De historia dialogi»/ «Про історію діалоги» (1560)]; «*Franciszek Balduinus*» [Франциск Балдуїн (Baudouin, 1520-1573) – французький вчений, правник, автор «De institutione historiae universae»/ «Про навчання історії всесвітньої» (1561)]; «*Jowian Pontanus*» [Іоанн Понтанус (XVI ст.) – урядник канцелярії неаполітанської держави, історик, автор «De arte historiae tractatus»/ «Про мистецтво історії трактат»]; «*Andrzej Frankenberger*» [Анджей Франкенбергер (1536-1590) – ректор гімназії Гданської, професор у Віттенберзі, автор «De lectione historiarum»/ «Про навчання історії» та «De dignitate et amplitudine historiae propheticae»/ «Про велике значення священної історії»]; «*Tomasz Porkatius*» [Томаш Поркатіуш (Поркатіус, Поркаччі, бл.1530-1585) – італійський історик, займався переважно історією античності та Італії (біографістика)]; «*Fryderyk Tilemann*» [Фридерик Тілеман († 1598) – німецький професор історії, автор «De historicorum delectu»/ «Про підбір істориків»]; «*Antoni Possewino*» [Антоній Поссевіно (1534-1611) – італійський єзуїт, папський дипломат, легат у Польщі за короля С.Баторія, автор творів з різних ділянок, зокрема: «Il soldato Christiano»/ «Воїн Христов» (1569), «Bibliotheca selecta de ratione studiorum»/ «Вибрані книжки про спосіб навчання»]; «*Jan Beurerus*» [Іоанн Беурер (2-а пол. XVI ст.) – професор латини з Фрибурга, автор трактату «Synopsis historiarum et methodus nova»/ «Огляд історії

та новий метод»]; «*Filip Glaserus*» [Філіп Гласер (1554-1601) – філолог та історик в Стразбурзі, автор «*Syngramma historicum*»/ «Твір історичний», де є міркування про відповідне читання історії]; «*Franciszek Robortello*» [Франческо Робортелло (1516-1568) – італійський гуманіст, професор ораторського мистецтва в Падуї та Болоньї, автор «*De facultate historica*»/ «Про можливості історії» (1548)]; «*Sebastian Fox*» [Себастьян Морзілло Фокс (1528-1568) – іспанський філолог та історик, автор «*De historiae institutione dialogus*»/ «Про настанови історії діалог»]; «*Uberto Foglieto*» [Уберто Фогліето (1518-1581) – італійський історик, автор «*De ratione scribendae historiae*»/ «Про спосіб писання історії» та «*Elogia clarorum Ligurum*»/ «Похвали славних Лігурів»]; «*Antoni Viperanus*» [Іоанн Антоні Віперанус (бл.1540-1610) – італійський теолог, філософ та оратор, автор «*De scribenda historia liber*»/ «Про писання історії книга»]; «*Krzysztof Milaeus*» [Христофор Милаеус (Милаеус, † 1570) – швейцарський вчений, автор «*Consilium de scribenda universitatis rerum historia*»/ «Порадник про писання всесвітньої історії» (1548)]; «*Dionizjusz Lambinus*» [Діонісій Ламбінус (Ламбін, 1516-1572) – французький філолог, професор в Парижі, видавець та коментатор багатьох античних авторів, зокрема, Непота]; «*Ventura Caecus*» [Вентура Каекус (Коекус, XVI ст.) – історик з Болоньї, автор «*Dialigus de conscribenda historia*»/ «Діалог про писання історії»]; «*Krzysztof Pezelius*» [Христоф Пезеліуш (Пезел, 1539-1604) – протестантський теолог з Бремена, автор «*Mellificium Historicum*»/ «Роблення меду історичного»]; «*Jan Sambucius*» [Ян Самбуціус (1531-1584) – угорський гуманіст, автор «*Oratio de historia*»/ «Промови про історію»]; «*Antoni Riccobonus*» [Антоній Ріккобонус (1541-1599) – італійський філолог, правник, автор «*Commentarius de historia fragmentis historicorum veterum illustratus*»/ «Коментарі про історію, фрагментами з давніх істориків ілюстровані»]; «*Dresserus*» [Матей Дрессер (1536-1607) – професор історії та ораторського мистецтва в Лейпцизі, видав твір «*Isagoge historica per millenarios distributa*»/ «Впровадження до історії, поділеної на тисячоліття»]; «*Melchior Canus*» [Мельхіор Канус (Кано, 1523-1560) – домініканський теолог, філософ та історик у Саламанці];

«*Bartłomiej Keckermann*» [Бартоломій Кекерман (1572-1609) – гданщанин, автор трактату «*De natura et proprietatibus historiae commentarius*»/ «Про природу та властивості історії коментарі», про нього також див. далі]; «*Jan Bernartius*» [Юанн Бернартіус (1567-1601) – учень гуманіста Юстуса Ліпсія (1547-1606). Бернартіус написав трактат «*De utilitate historiae legendae*»/ «Про користі від читання історії», в якому розвивав та тлумачив погляди Ліпсія. Цю працю Старовольський вважає найбільш цінною¹⁸⁸.

Як секретар та історіограф героя Хотина гетьмана Яна Кароля Ходкевича Старовольський був творцем кількох антитурецьких праць: «*Wielkiego Turka listów*» (Краків, 1618; переклад латиномовної книжки Лаудівіуса* з 1512 р.), «*Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów Perekopskich*» (Краків, 1618), «*Dyskurs o wojnie tureckiej*» (після 1633) та ін. З цією темою також тісно пов'язані військово-історичні трактати – «*Eques Polonus*»/ «Лицарство польське» (Венеція, 1628) та «*Institutorum rei militaris libri VIII*»/ «Настанов справи військової книг VIII» (Краків, 1639 та 1640; Амстердам, 1641; Флоренція, 1646). В останніх Старовольський, зокрема, якраво «вписав» українське козацтво до історичних (аж до античності) та сучасних контекстів військового мистецтва.

Потрапили козацькі ватажки (О. Дашкович, Я. Свірчовський, Г. Голубок, Г. Лобода, П. Сагайдачний) і до іншого відомого твору вченого – збірки біографічних нарисів «*Sarmatiae bellatores*»/ «Сарматські войовники» (Кельн, 1631; містить 133 життєписи). Серед праць Старовольського на історичну тематику цікава і монографія про часи Сигізмунда I – «*De rebus Sigismundi Primi*»/ «Про справи Сигізмунда Першого» (Краків, 1616). До неї доволі штучно (книга IV) було приєднано й оповідання про бурхливе господарювання Івоні в Молдові

¹⁸⁸ *Starowolski Sz. Wybór z pism.* – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1991. – S.5-8.

* *Laudivio Zacchia de Vezzano* (Lauduvio Vezzanense, Laudivius Hierosolimitanus). 1-е видання його «*Epitolae Magni Turci*» – Неаполь, 1473.

(1569-1574 рр.). З останнього історик виніс стійкий інтерес до постаті Яна (Івана) Свірчовського. Цей-таки твір послужив основою для його подальших апологій О.Дашковича як засновника українського козацтва.

Перу Старовольського належить також перший канон історії літератури Речі Посполитої – «*Scriptorum Polonicorum hekatontas*»/ «Письменників польських [чудова] сотня» (Франкфурт-на-Майні, 1625) та «*Monumenta Sarmatarum*»/ «Пам'ятник сарматів» (Краків, 1655), в якій зібрано 1900 надгробних написів з теренів усєї Речі Посполитої. До аналізу конкретних творів Старовольського ми безпосередньо звернемося у підрозділах 2.3 та 4.3.

Першим власним офіційним історіографом на той час обзавівся і Краківський університет. Ним став львівський уродженець *Ян Іноцентій Петрицій* (1592-1641), відомий також як лікар, ритор та педагог. Як історик Петрицій знаний за твором «*Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX*»/ «Історія справ у Польщі, що відбулися року 1620» (бл.1622, оповідав про події 1620 р.). Він, доповнений реляцією про Хотинську війну 1621 р. (на базі діаріуша Я.Собеського), удруге-таки виданий під титулом «*Rerum in Polonia ac praecipue belli cum Osmano Turcarum imperatore gesti finitique historia anno MDCXX et MDCXXI*» (Краків, 1637). У довідниковій літературі (зокрема, «PSB») це видання, зазвичай, помилково датують 1632 р. (напевно, за Естрайхером, у якого є згадка і правильної дати видання 1637 р., але він вважає це перевиданням праці 1632 р.). Вірогідно, помилка пов'язана з останньою датою (1632 р.), на якій закінчується оповідання Петриція.

Є вістка, що Петрицій залишив у рукописі аннали до 1628 або 1638 року (не збереглися)¹⁸⁹. В його історіографічному доробку є також праця «*Comitia sapientum*»/ «Зібрання мудрості» (1628), яку вважають за першу на річпосполитському ґрунті спробу синтетичного осягнення всесвітньої історії та культури; а також кілька «мов», що стосувались подій польської історії, та фрагмент опису російської Смути (першої

¹⁸⁹ *Polski słownik biograficzny*. – Т.25. – S.701-703.

Димитріади) – «Historia Moschovitica», 1641. Друк цього твору в Кракові було перервано в зв'язку із смертю автора, збереглися, без титульної сторінки, книги I, II та початок III. Уся праця сперта, як припускають, на матеріали та нотатки батька – знаного професора Краківського університету, лікаря та філософа Себастьяна Петриція (1554-1627).

Справу Я.І.Петриція як історіографа Краківського університету продовжували *Ян Цинерський* (Рахтамович, 1600-1654; його річники за 1641-1647 рр. не збереглися) і *Станіслав Темберський* (між 1610 та 1620 – 1679). Останній з 1647 р. стало працював над латиномовною хронікою сучасності («Annales» за 1647-1672 рр.: частина за 1647-1656 рр. видана наприкінці XIX ст.¹⁹⁰; частина за 1657-1666 загинула; остання партія за 1667-1672 рр. досі не друкувалась¹⁹¹). У ній, зокрема, широко оповідалося про Козацьку революцію (а порівняння Б.Хмельницького з Яном Жижкою взагалі, здається, унікальне). Розлогий огляд українських сюжетів частини тексту за 1647-1656 рр. подав Степан Рудницький¹⁹².

Доволі скромним і нетривким був історіографічний доробок іншого примітного на рубежі XVI-XVII ст. інтелектуала, званого іноді «польським Макіавелем», – *Кшиштофа Варшевицького* (1543-1603)¹⁹³. Схильний до загальноєвропейської «системи координат» для думки, він ще у 1585 р. склав синхронічні таблиці всесвітньої історії – «Memorabilium rerum et hominum coaevorum descriptio ab orbe condito usque ad MDLXXXV»/ «Визначних справ та людей однакового віку опис від заснування світу до 1585 р.».

¹⁹⁰ Stanisława Temberskiego Roczniki 1647-1656. – Kraków, 1897.

¹⁹¹ Зберігається в Ягеллонській бібліотеці в Кракові: Rkps BJ sygn.230.

¹⁹² *Рудницький С.* Нове жерело до історії Хмельниччини// Записки НТШ. – Т.ХХІІІ-ХХІV. – Львів, 1898, кн.ІІІ-ІV. – С.1-22 (наукова хроніка).

¹⁹³ *Вержбовський Ф.* Христофор Варшевицкий (1543-1603) и его сочинения: историко-литературное исследование. – Варшава, 1885; *Wierzbowski T.* Krzysztof Warszawicki 1543-1603 i jego dzieła: monografia historyczno-literacka. – Warszawa, 1887; *Leśnodorski B.* Polski Makiawel// Ludzie i idee. – Warszawa, 1972. – S.38-61.

«Об’єктивізм» (а радше прагматизм) зробив Варшевицького помітним і на полі «критики історіографії». Його твори «De origine seu derivatione generis et nominis Poloni dialogus»/ «Діалог про походження або запозичення роду та імені поляків» (Вільно, 1580) та «De origine generis, et nominis Poloni Dialogus»/ «Діалог про походження роду та імені поляків» (Рим, 1601) про початки історії поляків спростували, або підставили під сумнів, чимало легендарних матеріалів, уведених до обігу Кромером та особливо Бельським (зрештою, заступити їх пропонувалось іншими такими ж непереконливими легендами).

Зокрема, більш цікавий для нас текст першого твору представляв собою фіктивний діалог між двома «взірцевими» польськими магнатами – Яном Тарновським та Яном Тенчинським. Стверджувалось (явно за Оріховським), що слов’яни не від скіфів чи німців, а радше близькі грекам (мову, характер та звичаї мають схожі із грецькими). Назва слов’ян від слова «слава». Зауважено, що існує в архівах турецьких заповіт Олександра Македонського, в якому землі від Балтики до Адріатики той надавав слов’янам. Ім’я *сарматів* останні прибрали після перемоги над скіфами (сармати виводяться від біблійного Асармота). Співрозмовники креслять величезні розміри давніх слов’янських держав. За німецьким хроністом А.Кранцем¹⁹⁴, вони відкидають теорію про походження Чехів та Поляків від Русів з Новгороду. Зауважують, що поляки можуть походити від слова «поле» або від Леха-Ляха (поЛехія-поЛяхія), а може, від «*polus*»-полюс (етимологія почерпнута з середньовічного «Життя Карла Великого» пера Ейнгарда). Співрозмовники не розв’язують це питання остаточно.

На жаль, мазовшанин Варшевицький мало цікавився українською проблематикою. Його хроніки першого (по смерті Сигізмунда Августа) та третього (по смерті Стефана Баторія) безкоролів’їв – «*Rerum polonicarum libri tres*»/ «Справ польських книги три» та «*Rerum polonicarum liber XIII*»/ «Справ польських книга XIII» (написані у 1589 р., а видані лише у XIX ст.),

¹⁹⁴ *Krantzius A. Vandalia – de Vandalorum origine et Poloniae gentisque et Reipublicae polonicae.* – Frankfurt, 1575. (1-е видання – Кельн, 1519).

сконцентровані на діях «центрального уряду» та не мають примітних екскурсів у провінційне життя (за винятком хіба що рідної Мазовії). Те саме можна сказати й про популярну у сучасників промову на погреб С.Баторія – «In obitum Stephani I. regis Poloniae oratio (1586)», що була видана разом з «Полонією» М.Кромера (Кельн, 1589).

Про вищезгадані хроніки варто зауважити, що обидві вони складають початок та кінець нереалізованого масштабного історіографічного проекту Варшевицького. «*Libri tres*» оповідають про події з дня смерті Сигізмунда Августа (7.VII.1572) до початку елекційного сейму (відкрився 5.IV.1573), причому третя книга незакінчена, текст обірвано на середині фрази. «*Libri XIII*» – це лише 13-а книга – від смерті С.Баторія 12.XII.1586 до захоплення в полон ерцгерцога Максиміліана 24.I.1588 р.

Небагато «українців» потрапило і до укладеного Варшевицьким куценького списку/реєстру славних Поляків (144 гасла: 29 монархів, 44 записи про одну або кілька осіб святих та блаженних, 39 лицарів та 27 письменників) – «Reges, sancti, bellatores, scriptores poloni»/ «Королі, святі, войовники, письменники польські» (Рим, 1601; Познань, 1629)¹⁹⁵. Утім, історика не можна запідозрити й в ігноруванні українців. Навпаки, він свідомо підбирав своїх героїв з теренів цілої Речі Посполитої, а не лише Польщі, аби підкреслити єдність держави.

З-поміж королів Варшевицький особливо тут вирізняв Мешка I (хреститель Польщі), а також Владислава Ягайла та Сигізмунда I Старого (обидва останні описані як ідеальні володарі). До грона описаних святих потрапила й св.Параскева (княжна полоцька XIII ст. наприкінці життя навернулась до католицизму), бл.Ісидор (митрополит-діяч Флорентійської унії 1439 р.), брати-князі Борис і Гліб – руські святі часів з-перед католицько-православного розколу церков. Улюбленим

¹⁹⁵ *Żaryn M. Dziełko Krzysztofa Warszawickiego o królach, świętych, wojownikach i pisarzach// Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – T.XXXII. – Warszawa, 1987. – S.91-106.*

«войовником» Варшевицького став майже сучасник – Ян Тарновський, але віддав належне він, наприклад, і Вітовту.

В українському контексті, можливо, найцікавішою є розлога історико-політична поема «Венеція» (Краків, 1572; Краків, 1587 – зі змінами та скороченнями), авторство якої приписують К.Варшевицькому. Вона містить нарис історії Туреччини та боротьби з нею християнського світу¹⁹⁶.

Цікавий тут історіографічний доробок автора доповнюють біографія Я.Тарновського («De laudibus Joannis Tarnovii...». Краків, 1585) та взорований на Плутарху збір порівняльних життєписів «Caesarum, regum et principum vitarum parallelarum libri II»/ «Цесарів, королів та князів життів порівняння» (Краків, 1603; Франкфурт-на-Одері, 1604 та 1608). За джерела для першої правили аналогічні твори двох клієнтів-інтелектуалів Я.Тарновського: С.Оріховського та В.Рожанки*. А між згаданими життєписами владців є лише одна «польська» пара – Владислав Ягайло та Сигізмунд Август. Причому засновнику династії приписується «усе краще», залишаючи негатив її останньому представнику. Проте цей текст історика цінується як незаангажоване джерело до біографії Сигізмунда Августа.

Насамкінець варто відзначити міжнародну «розкрученість» імені Варшевицького. Вона навіть підживлювала зацікавлення річпосполитськими історичними концепціями в Європі. Так, саме Варшевицькому дедикував свою працю «Dell' origine degli Slovini. O Sarmati in Dalmazia»/ «Походження слов'ян або сармати в Далмації» (Рим, 1606**) хорватський вчений Фауст Вранчич (Vrančić; Veranzio, 1551-1617).

Популярний жанр «житій монархів» приніс у новому поколінні й послідовників К.Яніцького (за підрахунком

¹⁹⁶ [Warszewicki K.] Wenecya. Poemat historyczno-polityczny z konca XVI wieku. – Warszawa, 1886.

* Рожанка Валента (1542-1571) – правник, потім королівський секретар. Рукопис його біографії Тарновського згодом загинув.

** Так подає Естрайхер. За даними сучасної енциклопедичної літератури ця праця називалася «De Slavinis seu Sarmatis in Dalmatia»/ «Про слов'ян або сармати в Далмації» та лишилася в рукописі.

Н.Яковенко, до 1620-х рр. і сама його праця 11 разів перевидавалася у Кракові, з них чотири рази у перекладі польською мовою¹⁹⁷). Так, друкар *Арнольд Миліус* (Mylus, 1540-1604), знаний з друку чергового перевидання «Полонії» Кромера в 1589 р., видав у Кельні в 1594 р. свої «Principum et regum Polonorum Imagines ad vivum expressae»/ «Князів та королів Польських зображення для живих явні». У 1605 р. надруковано ілюстровані «Ikones książąt i królów polskich... Do tego są przyłożone wiersze łacinskie Janicjusza poety» *Яна Глуховського* († перед 1604; переклад твору Яніцького здійснив близько 1575 р.; оповідання доповнено до 1588 р., до обрання Сигізмунда III)¹⁹⁸. Невдовзі *Теодор Роголя Завадський* (Завацький, † бл.1637) видав латиномовний «Catalogus ducum atq[ue] Regum Polonorum...» (Краків, 1609), який швидко продублював у двох уже полономовних виданнях «Porządek u rozrodzenie książąt u królów polskich...» (Краків, 1611; Краків, 1613)¹⁹⁹.

Зрештою, 1620 і 1626 рр. у Франкфурті видані «Icones et Vitae Principum ac Regum Poloniae»/ «Зображення та життя князів та королів польських» уродженця королівської Пруссії та ректора протестантської школи у малопольському Коцку *Соломона Неугебауера* (2-а пол. XVI – після 1620). Твір омовлював персони владців від Леха до Сигізмунда III.

Неугебауер відомий ще й як автор досить широкозної компіляції (на базі хронік М.Кромера, Б.Ваповського, М.Бельського та Р.Гейденштейна) – нарису історії Польського королівства «Historia rerum Polonicarum». Перша версія цього твору, що вийшла друком у Франкфурті у 1611 р., доводила виклад до 1444 р.; друга, розширена (Ганновер, 1618), – до

¹⁹⁷ *Яковенко Н.* Латина на службі киево-руській історії («Самоенае Ворыстеніде», 1620 рік)// Паралельний світ. – С.270-295.

¹⁹⁸ *Głuchowski J.* Ikones książąt i królów polskich. (Reprodukcja fototypiczna wydania z 1605 r.). – Wrocław, 1979.

¹⁹⁹ Сучасне перевидання, див.: *Zawacki T.* Katalog książąt i królów polskich. – Katowice, 2004.

1587 р.²⁰⁰. До української теми, поза польсько-давньоруськими сюжетами, тут відноситься хіба що згадка на сторінках цього ошатного видання козаків (не ясно, українських чи татарських, адже козаки згадані як спільники татар в наскоці на Річ Посполиту) під 1582 р.²⁰¹.

Неугебауер був також автором історико-етнографічного та географічного твору «*Moscovia hoc est de origine, situ, regionibus, moribus, religione, ac republ. Moscoviae commentarius. Accessit tabula Moscoviae geographica*»/ «Московія, себто про походження, розташування, області, вдачу, релігію та державу московську коментарі. З доданням карти географічної Московії» (Гданськ, 1613). Його розділ V («*De popolis Moscoviae*») закінчується короткими згадками кримських татар, Подніпров'я (Очаків, Канів, Київ) та Поділля (стор.56-57); розділ VII («*De fluviiis, lacubus, piscibus, et paludibus*») згадує Танаїс-Дон та Азов (с.62-63), а також Бористен-Дніпро (с.64-65). Наприкінці книги вміщено мапу Московії, на якій досить загально позначені й українські землі.

Гданський освітньо-науковий осередок у цьому поколінні висунув і теоретика історії, уже згадуваного *Бартоломія Кекермана* (1572-1609). Місцевий уродженець (з кальвіністської купецької родини) він тривалий час навчався та викладав за кордоном (Віттенберг, Гейдельберг), а з 1602 р. зайняв посаду професора філософії у респектабельній Гданській гімназії. Тут Кекерман відзначився як реформатор програми навчання (утворив кафедри історії та права, викладав філософію замість теології). Він став автором підручника з історії державних устроїв («*Systema disciplinae politicae*», Hanower, 1607) та вже згадуваного трактату з теорії історії («*De natura et proprietatibus historiae*»/ «Про природу та властивості історії», Hanau, 1610²⁰²).

²⁰⁰ *Neugebauer S. Historia Rerum Polonicarum.* – Hanoviae, 1618.

²⁰¹ *Ibidem.* – P.735.

²⁰² Модерний польський переклад трактату див.: 700 lat myśli polskiej. *Filozofia i myśl społeczna XVII wieku.* –Warszawa, 1978-1979.

Його зібрання творів – «Opera omnia» – вийшло в Женеві 1614 р.²⁰³.

На той час примітним стає розквіт історико-мемуарної літератури Речі Посполитої. Вона взагалі з кінця XVI ст. потроху тіснить класичні знеособлені аннали-хроніки (мова про ділянку «історії своїх часів»). Так, особливо високо рівня історична мемуаристика сягнула у творчості Лукаша Гурницького, Станіслава Жолкевського та Якуба Собеського.

Перший з них – *Лукаш Гурницький* (1527-1603) – відомий передусім як автор «Dworzanin'a»/ «Придворного» (Краків, 1566). Ця праця була адаптацією на річпосполитському ґрунті «Придворного» італійця Б.Кастильоне (у літературі твір Гурницького знаний також як «Дворянин польський») ²⁰⁴. Утім, на схилку життя (близько 1597-1603 рр.) Гурницький пише досить розлогі спомини – «Dzieje w Koronie Polskiej... od roku 1538 aż do roku 1572» (видані зусиллями синів автора в Кракові 1637 р., з посвятою вже королю Владиславу IV) ²⁰⁵. Їх текст великою мірою наслідує хроніку Й.Бельського, утім, тяга до деталі-сенсації підштовхувала мемуариста до розбудови окремих сюжетів. Для українського читача, зокрема, вельми цікавим є опис скандальної справи з викрадення Гальшки Острозької князем Дмитром Сангушком з його взірцевими «судовими» промовами оборонців обох сторін конфлікту (цікаво, що дії князя пробувано представити як козацький наїзд).

Великий гетьман коронний та потужний український магнат *Станіслав Жолкевський* (1547-1620) був гідним учнем Яна Замойського та вирізнявся широкими інтелектуальними обряями. Він залишив спомини про найяскравішу сторінку своєї

²⁰³ Про історіографічні настанови Б.Кекермана див.: *Nadolski B. Poglądy na historię uczonego gdańskiego Bartłomieja Keckermanna (1571-1609)// Rocznik Gdański. – Т. XVII/XVIII (1958-1959). – Gdańsk, 1960. – С.253-261.*

²⁰⁴ *Lichański J.Z. Łukasz Górnicki – sarmacki Castiglione. – Warszawa, 1998.*

²⁰⁵ *Górnicki L. Dzieje w Koronie Polskiej. – Wrocław-Warszawa, cop. 2003 [перевидання публікації 1950 р.]*

кар'ери – війну з Росією в 1609-1611 pp. – «Początek i progres wojny moskiewskiej»²⁰⁶.

Ще один український магнат *Якуб Собеський* (1566-1646), батько майбутнього короля Яна III, як історик свого часу уславив себе передусім працею «Commentariorum Chotinensis belli libri tres»/ «Коментарі Хотинської війни у 3-х книгах» (Гданськ, 1646²⁰⁷). У ній він описав перебіг Хотинської війни 1621 р., в якій сам брав активну участь* (про характеристику козаків-запорожців з цієї праці йтиметься у четвертому розділі). Деякі дослідники також приписують саме Собеському авторство відомого анонімного щоденника Куруківської кампанії 1625 р. проти українських козаків²⁰⁸.

Розквіт річпосполитської мемуаристики не обійшов і Наддніпрянської України. Так, син київського вїта *Богдан Балака* (2-а пол. XVI ст. – після 1621) лишив по собі цікаві спомини про події російської Смути – повість «Про Москву, про Дмитрія, царика московського ложного» (крім цього, до його історіографічних заслуг належить перепис, з редагуванням і додатком нових записів, літописного ізводу 1620 р., укладеного Кирилом Івановичем, який був уставником Успенської церкви

²⁰⁶ *Żółkiewski S.* Początek i progres wojny moskiewskiej. – Kraków, 1998; *Bauer M.* Z dziejów batalistyki polskiej. Studia nad pamiętnikami wojennymi z XVII w. – Kraków, 2007. – S.32-56.

²⁰⁷ Польський переклад див.: [*Sobieski J.*] *Jakoba Sobieskiego*, pamiętnik wojny chocimskiej, xiąg troje. – Petersburg, 1854.

* Щоденники про Хотинську війну полишили принаймні 10 авторів, серед них п'ятеро (крім Я.Собеського) знані з імення – Прокіп Збігневський («Adversaria abo Terminata sprawy woienney, która sie toczyła w wołoskiej ziemi z tureckim cesarzem: w roku teraznieyszum 1621»), текст згодом доповнювався), Петро Напольський (виданий у перекладі іспанською), Ян Остророг, Матвій Титловський (текст виданий у перекладі італійською, згодом широко використаний у літописі Самійла Величка), Станіслав Любомирський (вірогідно).

²⁰⁸ *Trawicka Z.* Jakub Sobieski. Studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów. – Kraków, 2007. – S.215.

на Подолі в Києві, а потім – ченцем)²⁰⁹. Здається, Балака планував видати свій твір, але задум лишився нереалізованим. Цікаво, що з давньої Київщини (білоруської Мозирщини) походив й інший мемуарист подій російської Смути – мозирський хорунжий Юзеф Будзило (Йосип Будило)²¹⁰.

До історіографічних подій початку XVII ст. належали переклади польською мовою хронік М.Кромера та А.Гваньїні. Перший здійснив уже згадуваний самбірський русин, уніат, колишній жовнір і письменник-початківець Мартин Блажовський. Власним накладом перекладача книга вийшла під титулом «*O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX*» у Кракові в 1611 р. з посвятою Сигізмунду III.

Другий – «гваньїнієв» переклад – того ж року і також у Кракові під титулом «*Kronika Sarmacyej Europejskiej*» видав Мартин Пашковський. Причому, цей відомий співець України, суттєво доповнив «українські» сюжети власними матеріалами.

Непересічне значення для річпосполитської історіографії мав перший друк 1615 р. хроніки Я.Длугоша (встигли надрукувати лише 1-й том). Вона вийшла накладом Яна Щасного Гербурта (1567-1616) у його дідичному Добромилі (до того тут вже видрукували 1611 р. «Аннали» С.Оріховського та 1612 р. хроніку Вінцентія Кадлубка).

Добромільський видавничий проект, на думку Барича, стоїть у зв'язку із занепадом інтересу до хроніки Кромера (занадто риторичної і багато в чому скорочуючої відомий історичний матеріал), натомість із зростанням зацікавленості до

²⁰⁹ Антонович В. Записки киевского мещанина Божка Бальки о московской осаде 1612 г. (Из летописного сборника Ильи Кошачковского)// Киевская старина. – 1882. – №7. – С.97-105; *Сборник летописей*, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888; *Мьцьк Ю.А.* Украинские летописи XVII века. – Дн-ск, 1978; *Київський літопис* першої чверті XVII ст.// Укр. істор. журн. – К., 1989. – №2. – С.107-120; №5. – С.103-114.

²¹⁰ *Budzilo J.* Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitzów od 1603 do 1612 r. – Wrocław, 1995.

багатого на фактографію тексту Длугоша²¹¹. На жаль, в очах королівського двору екс-рокошанин Гербурт лишився підозрілим, тому це видання було конфісковане (утім, принаймні, частина накладу вціліла, примірник цього видання має й відділ стародруків НБУВ).

Ім'я Я.Щ.Гербурта дороге українській традиції як спомин про одного з перших «ідеологів» руського руху в Короні Польській – автора «Розмислу про народ руський» (1613). Йому також належить авторство барвистої рукописної історії про переможні походи запорожців 1608 р. – «Victoriae Kozakorum Nisoviorum de Tartaris Tauricanis in anno 1608 narratio Herburthi»/ «Перемога козаків низових над татарами таврійськими року 1608 описана Гербуртом» (1608)²¹².

У цьому творі Гербурт, зокрема, висловився і щодо питання походження козаків. Їх він уважав нащадками хозар-«Козарів» (останніх приймав за одне із слов'янських племен). Таким чином, популярний у козацькому літописанні XVIII ст. «хозаризм» мав свого річпосполитського предтечу.

Дуже своєрідною пам'яткою історіописання того часу стала «Poloneutchia abo Polskiego Królestwa szczęście»/ «Полоневтиха або Польського королівства щастя» (бл.1616) *Анджея Любенецького* (бл.1551-1623)²¹³. Її автор походив з Люблінщини (і, що цікаво, мав власний українний досвід). Чільний протестант, у молоді роки він користувався протекцією Я.Замойського. Знаний також із сентименту до Франції та її культури.

Історія належала до постійних зацікавлень Любенецького, а написана у 1613-1616 рр. «Полоневтиха» стала вершиною його історіографічного таланту. Праця мала виразний

²¹¹ Див. ширше § «Zmierch sławy Kromera-dziejopisa» та § «Renesans dzieła Długosza»: *Barycz H.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. – S.115-123; 123-129.

²¹² *Возняк М.* Виправа Запорожців на Перекоп у 1608 р.// Україна. – К., 1929. – №9 (кн.36). – С.18-21.

²¹³ Сучасне критичне видання, див.: *Lubieniecki A.* Poloneutchia. – Warszawa-Łódź, 1982.

історіософський характер, прагнула з'ясувати витoki та генезу «щастя» Польського Королівства, яке робило сучасних йому громадян Речі Посполитої справжнім «обраним народом».

Класичним підручником з історії Польської Корони стала праця *Йоахіма Пасторія* (Pastorius ab Hirtenberg, 1611-1681). Утім, торкнувшись підручничової справи, принагідно зауважимо, що у царині локального підручника з всесвітньої історії примітною була праця сина шотландського емігранта *Яна Йонстона* (Jonston, 1603-1675) «*Skeleton historiae universalis civilis et ecclesiasticae*» (Лейден, 1633; згодом нодноразово перевидавалася; 1636 р. – перекладена німецькою мовою). Взагалі, щодо підручників з історії, варто відзначити, що кожен навчальний заклад мав схильність до задоволення дидактичних потреб власними силами. Так, професор історії Замойської академії Василь Рудомич (про нього нижче) надрукував свій «*Compendium monarchiarum mundi <...> ex diversis chronologiis collectum <...>*» (Замостя, 1648), а про існування «київського» підручника можемо довідатися за заповітом Афанасія Кальнофойського 1646 р., де згадана «*Спитоми Chorologiae S[ancti] Patris nostri Nestoris pro recompositione pueris danda, ut sciant gentis suae asta*»/ «Стислий виклад Хронології нашого св. Отця Нестора для навчання хлопців, аби знали історію свого племені»²¹⁴.

Зрештою, повернемося до Пасторія. Автор цей в Україні більш відомий як хроніст перших козацьких війн короля Яна-Казимира – мова передусім про твір «*Bellum scytico-cosacicum seu de conjuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis Russiae contra regnum Poloniae*»/ «Війна скіфо-козацька або про союз татар, козаків та плєбса Русі проти Корони Польської» (Гданськ, 1652). Його наступні видання виходили у Гданську 1659 та 1665 рр.

Розширений (за рахунок аналітичних вставок) текст згодом друковано під новим титулом – «*Historiae Poloniae pars prior*»/ «Історії Польщі частина перша» (Гданськ, 1680, хронологічно

²¹⁴ *Lubieniecki A.* The Will and Testament of Afanasij Kal'nofojs'kyj// Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, 1991. – Vol.XV. – №3/4. – P.423.

обмежена 1648 р.) та «*Historiae Poloniae pars posterior*»/ «Історії Польщі частина наступна» (Гданськ, 1683-1685, оповідала про події 1649-1651 рр., від Зборова до Білоцерківського миру). У 1685 р. обидві частини передруковані в Гданську в єдиному виданні: «*Historiae Poloniae plenioris partes duae*»/ «Історії Польщі повні дві частини». До нього був долучений й інший історичний твір Пасторія – «*De originibus Sarmaticis*»/ «Про походження сарматів».

Зрештою, на тему Козацької революції знані також реляції (варіанти реляції) написані цим автором: «*Eigentliche und gründliche Relation dez Zuges und Verrichtung welche Joannes Casimirus, König von Polen wider die Tartaren und Kosaken gehabt hat*» (Без місця видання, після 20.VIII.1649 – реляція про Зборівську битву та зборівську угоду). Більш-менш одночасно надрукований її переклад латиною, а в наступному 1650 р. опублікований і пономовний її варіант.

Як історик-педагог 1641 р. у Лейдені Пасторій видав, у популярному кишеньковому форматі, свій «*Florus Polonicus seu Polonicae historiae epitome nova*»/ «Цвіт Польський або Польської історії новий короткий виклад» (виклад від Крака та Леґа до королювання Сигізмунда Августа включено²¹⁵). Цей підручник перевидавався у Лейдені 1642 та 1644 рр. Розширене видання побачило друк у Гданську 1651 р. (до нього долучено й панегирики Владиславу IV: «*Sequuntur ob Argumenti similitudinem Panegyrici duo, Honori Vladislai IV Poloniae Regis Magni Ducis... Prior tempore Coronationis a Samuele de Przymkowitz Przymkowski, antehac sub nomine Equitis Poloni editus/ Posterior, tempore nuptiarum a Martino Opatio dicti*»). Воно згодом перевидавалося з доповненнями (Амстердам, 1664; Гданськ та Франкфурт, 1679; хронологічно оповідання доведене до 1660 р.).

Загалом текст Пасторія спирався на хроніку Кромера, але спеціальне пристосування матеріалу для шкільних потреб забезпечило цьому підручнику сталий успіх до XVIII ст.

²¹⁵ Сучасний польський переклад див.: 700 lat myśli polskiej. Filozofia i myśli społeczna XVII wieku. –Warszawa, 1978-1979.

включно. Це зайвий раз вказує на усталення «історіографічного канону» в Речі Посполитій саме у першій половині XVII ст.

Як історик-теоретик Пасторій відомий ще своїми промовами про користь історії: «De dignitate historiae»/ «Про гідність історії» (Без місця видання, 1651²¹⁶), «Oratio de praecipuis historiae autoribus...»/ «Промова про видатних історій авторів...» і «De potissimis historiae argumentis...»/ «Про наймогутніші історії аргументи...» (написані 1655 р., видані як «Orationes duae»/ «Дві промови». Гданськ, 1656?). Він видавав їх як професор гімназій в Ельблонзі (першу) та Гданську (дві наступних).

Інтерес Сарницького до «праісторії» наслідував *Еразм Глічнер* (1535-1603) – лідер лютеран Великопольщі. Утім, останній відкинув сарматсько-біблійний родовід поляків свого попередника (Сарницького), повернувшись до Леха як відправної точки польської історії. Глічнер у Торуні в 1597 р. видав першу частину (до Земомисла) своєї синтези «Chronicon rerum Poloniae a Lecho gentis rege ad Sigismundum III descriptum»/ «Хроніки справ польських від Леха, племінного короля, до Сигізмунда III описані». Частини 2-4 (до Сигізмунда III) залишились в рукописі (втрачені вже в XX ст.).

Історіографічною екзотикою цього часу, втім доволі голосною, стала творчість *Войцеха Демболецького* (1585-1645). Гербовий брат Бельських (Правдичі) і, по лінії матері, нащадок Людвіка Йоста Деція, він міг сприйматись як «природний» історик. Його першою працею був опис діянь лісовчиків 1619-1623 рр. – «Przewagi Elearów polskich, co ich niegdy Lisowczykami zwano»/ «Преваги легких кіннотників польських, що їх інколи Лісовчиками звать» (Познань, 1623²¹⁷). Демболецькому також приписують цілу низку інших творів про

²¹⁶ Фрагмент з неї переклав польською Т.Влодарчик, див.: Ibidem.

²¹⁷ Сучасне перевидання: *Dembolecki W. Przewagi elearów polskich, co ich niegdy lisowczykami zwano.* – Toruń, 2005. Див. також: *Szyber R. Piórem, kropidłem i szablą. Wojciecha Demboleckiego pisarska i kapelańska przygoda z lisowczykami (1619-1623). Studia i szkice.* – Zielona Góra, 2005; *Bauer M. Z dziejów batalistyki polskiej.* – S.79-93.

козаків-лісовчиків: «Deklaracja abo objaśnienie kart kozackich», «Kopia listu utrapionej ojczyzny do rycerstwa lisowskiego», «List o lisowczykach», «Pieśni o snych kozakach lisowskich» (з них дві пісні відомі й під іншою назвою «Pogrom abo porażka Czechów i kalwinistów przez lisowczyki Roku Pańskiego 1620 różnemi czasy raz po raz ośm razy»), «Wiersze o lisowczykach», «Żywot kozaków lisowskich».

Утім, найбільший «історіографічний» розголос у модерній традиції отримала його праця «Wywód jedynowłasnego państwa świata»/ «Вивід єдинославянської [обраної] держави світу» (Варшава, 1633). Це переклад 1-ї частини широко закреної латиномовної всесвітньої історії («Speculum universalis historiae»), яку планував видати Демболецький. Вона присвячувалась праісторичним (біблійним) часам і була покликана обґрунтувати обраність народу польського. Для цього автор не гребував вигадкою, далеко перевершивши фантазії Сарницького. Зокрема, серед його «здобутків» було з'ясування, що син Адама Сет – це власне Скит (Скіф), від якого виводяться слов'яни-поляки, носії первісної «скітійської» прамови. Схилок життя Демболецький провів в Україні (помер у Львові) і був, зокрема, зачарований місцевою епікою та фольклором.

Останніми великими історіографічними іменами Речі Посполитої часів, що нас цікавлять (це майже весь період королювання останніх Вазів – Владислава IV та Яна-Казимира), були Шимон Окольський, Павло Пясецький та Анджей Максиміліан Фредро. Усі вони походили з родів міцно закорінених в полікультурній традиції «трьох руських воеводств» (Руського, Белзького та Подільського).

Шимон Окольський (1580-1653) був уродженцем Кам'янця-Подільського в Україні, навчався у Львові та Болоньї, належав до ордену домініканців. Знаний українській історіографії він найбільше за вже згадуваним твором, присвяченим козацькій війні 1637-1638 рр. – «Diariusz transakcyje wojennej między wojskiem koronnym a zaporowskim w r.1637» (Замостя, 1638) та його продовженням «Kontynuacje... w r.1638» (Краків, 1639). Обидва передруковані К.Ю.Туровським (Краків, 1859), утім, в

Україні звикли користуватись російськомовним перекладом 1896 р.²¹⁸. Автор, який взагалі мав значний «українний» досвід (бл. 1618 р. навіть потрапив у полон до татар та утримувався в Криму), був під час описуваних подій надвірним теологом та табірним проповідником у польного гетьмана Миколая Потоцького.

У 1648-1652 рр. Окоцький керував «руською провінцією» ордену домініканців. Її історію він описав у праці «*Russia florida rosis et liliis...*»/ «Русь квітнуча розами та ліліями» – Львів, 1646 (можливо, мало попереднє видання – Рим, 1641); 2-е видання – Лейпциг, 1759. На початку цей твір містить вельми пристойний, за стандартами тогочасної історіографії, нарис історії Русі (розділи про походження назви Русь, про поділи Русі, про князів Русі, про релігію Русі тощо). Зрештою, серед «звітів» про українські осередки ордену домініканців звертає на себе увагу розлога інформація про «відділення» в Кодаку.

Окоцький також був автором латиномовного каталогунизки біографій католицьких єпископів Києва та Чернігова (Львів, 1646²¹⁹). Праця ця містить чимало інформації з історії католицьких інституцій на Київщині та демонструє широкі історіографічні обрії автора. Зокрема, на її сторінках Окоцький, крім власних праць, посилається на твори Я.Длугоша, М.Стрийковського, Бельських, М.Кромера, С.Бзовського, Я.Скробішевського, А.Варгоцького, Я.Гербурта, Я.Янушовського, Я.Цинерського, П.Пясецького.

Утім, твором життя для історика став віршований гербовник «*Orbis Polonus*»/ «Світ поляків» (Краків, Т.1 – 1641; Т.2 – 1643;

²¹⁸ *Мемуары* относящиеся к истории Южной Руси. – Выпуск 2. – К., 1896; *Мемуари* до історії південної Русі: Випуск 2 (перша половина XVII ст.). Ф.Євлашевський, Я.Собеський, походи 1625 і 1628 рр., С.Окоцький, Г.Боплан, звільнення невільників, Б.Машкевич. – Днеськ, 2006.

²¹⁹ Польський переклад В.Серватовського, див.: *Okolski Sz. Biskupów Kijowskich i Czerniehowskich świętego katolickiego Rzymskiego kościoła porządek i liczba.* – Kraków, 1853.

Т.3 – 1645. Т.4 – лишився незавершеним). Він нині вважається за цінне свідoctво культури сарматизму.

Павло Пясецький (1579-1649), другий, по Демболецькому, «лісовчик» рiчпосполитської історіографії²²⁰, єпископ кам'янецький (з 1627), холмський (з 1640) та перемиський (з 1644), автор широкозної праці «Chronica gestorum in Europa singularium»/ «Хроніка подій в Європі» (Краків, 1645 та 1648 – з виправленнями та доповненнями; Амстердам, 1649²²¹). Попри «європейський» розмах назви, текст переважно оповідає про справи Речі Посполитої. Хроніці доби королювання Сигізмунда III та Владислава IV передує вступ-нарис панування Стефана Баторія. Порічні розділи описують 1587-1638 рр., а до останнього «1638 року» долучений короткий огляд перебігу подій аж до років 1-го та 2-го друків хроніки відповідно.

Захват перед антитурецькою боротьбою українських козаків та часткове виправдання їх повстань (акцент на невиконанні зобов'язань уряду перед ними), а також ставлення до церковної греко-католицької унії як до шкідливої «новизни», яка порушує давнє мирне співіснування «старих вір» – католицизму та православ'я, зробило хроніку Пясецького популярною в Україні (наприкінці XVII ст. її було перекладено для українського та російського читача²²²). Нею широко користувались класики української історіографії XIX – початку XX ст., утім, для

²²⁰ *Szelągowski A.* Paweł Piasecki, historyk polski XVII w. Cz. 1, Życiorys i charakterystyka ogólna pisarza. – Lwów, 1899; *Krawczyk A.* Warsztat historyczny Pawła Piaseckiego// Folia Societatis Scientiarum Lublinensis (Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego. Humanistyka). – Vol.29, nr.2. – Lublin, 1991. – S.59-68; *Його ж.* Historiografia krytyczna. Formowanie się nowożytnej postawy naukowej w polskim piśmiennictwie historycznym XVII w. – Lublin, 1994.

²²¹ Полономовний переклад кінця XVIII ст. видано Ю.Бартошевичем зі скороченнями, див.: *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego.* – Kraków, 1870.

²²² Про цей рукописний переклад, див.: *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – Т.1. – Кн.2. – К., 1892. – С.1426. В.Иконников, вірогідно помилково, записав, що книга перекладена «с польского».

сучасного вітчизняного історика Пясецький – це досить призабуте ім'я.

Польські джерелознавці 1972 р. познайомили ширший науковий загал з іншою працею Пясецького (у перекладі польською мовою) – «Responsum de absoluto domino illustrissimi et reverendissimi Pauli Piasecki episcopi praemisliensis, Clarae Tumbae abbatis»/ «Відповідь про абсолютну владу...»²²³. Написаний між весною 1631 та весною 1632 рр. у формі листа-фіктивної відповіді якомусь сенатору Речі Посполитої, цей політичний трактат проливає світло на формування історіософських поглядів автора.

Зокрема, на Пясецького велике враження справив досвід російської Смути, здатність росіян відродити свою, вже здавалося знищену, державність. У цьому він побачив підставову перевагу тутешнього «звичаю»-суспільного ладу, який базовано на найчистішому слов'янсько-сарматському першовзорі.

Пясецький, власне, писав: «І нічим іншим Москва не стоїть, тільки, що затримує в чистоті власну кров та звичаї словенські. Міг би мені хто сказати, що має дещо татарського, але і то народ нам природний, за єдино усі історики кладуть завжди Сарматів, Скіфів, Гетів або Готів... Єдиний є народів тих усіх корінь, не відрізняється від нашого, коли спільно від себе [з єдиного джерела – Д.В.] беремо звичаї. Дай Боже, аби й ми були б мужніми та грізними сусідам, аби й ми сарматські та татарські звичаї бажали тримати, окрім віри»²²⁴. Подібна рецепція «руськості» в ідеологічному вимірі «національного» дуже цікава саме в контексті сприйняття в тогочасній Речі Посполитій «своєї Русі» – України та Білорусі.

Анджеї Максиміліан Фредро (бл.1620-1679) був ще одним перемишлянцем, який відзначився на полі річпосполитської

²²³ *Czapliński W.* Nieznany traktat Pawła Piaseckiego// *Archiwum Literackie.* – Т.XVI. *Miscellanea Staropolskie* (4). – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972. – S.237-243; *Piasecki P.* Responsum de absoluto dominio...// *Ibidem.* – S.244-264.

²²⁴ *Piasecki P.* Responsum de absoluto dominio... – S.249.

історіографії. На відміну від Пясецького, родове шляхетство якого було украй сумнівне, це був представник давнього магнатського роду – одного зі стовпів Речі Посполитої²²⁵. Його родові інтереси та політична кар'єра були тісно пов'язані з Україною, що відбилася й на багатоплановій письменницькій спадщині Фредра (проекти реформ освіти, культури, військової справи, політична моралістика).

Як історика його прославила праця «*Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio...*»/ «Історія народу польського за правління Генріха Валуа». Вона, за життя автора, перевидавалась тричі (Гданськ, 1652, 1659, 1660), а згодом, 1698 року, ще передрукована в Амстердамі. Твір описував події 1572-1576 рр., але не як суху хроніку, а привід для аналізу та узагальнень з точки зору апології шляхетського ладу. За стилем та композицією «Історія» нав'язувала до Тацита (мода на останнього часто інтерпретується як ознака «барокової історіографії»), що надходить на зміну «ренесансній», яка кохалася передусім у Лівії). Цікава тут Фредрова характеристика українських козаків буде розглянута у підрозділі 4.3.

Наближаючись до кінця цього огляду, напевно, варто трохи сказати про придворну історіографію Вазів. При дворі першого з них – Сигізмунда III – примітним був лікар та історіограф королівський *Йоахим Поссель* (Posselius, † 1624). Він походив з Мекленбургії (підписувався Megapolitanus). Навчався у Відні, до Польщі приїхав бл. 1596 р., де вступив на службу до магнатів Костків. 1604 р. мандрував Італією (Венеція, Падуя, Флоренція, Болонья). 1607 р. знову подорожував Італією, Францією та Англією. Після 1609 р. Сигізмунд III прийняв його на становище лікаря з пенсіоном 500 злотих, який подвоїв (2.VIII.1624) за хронікарську працю «*Historia rerum polonicarum et pruthenicarum ab a.1389 ad a.1623*»/ «Історія діянь польських та пруських від 1389 до 1623 рр.», дедиковану королевічугу Владиславу.

²²⁵ *Rynduch Z. Andrzej Maksymilian Fredro. Portret literacki. – Gdańsk-Wrocław, 1980.*

У ній багато місця відведено інформаціям про згадану родину Костків та близьким автору справам прусським (помер Поссель у Гданську). Українознавцю тут цікавими будуть інформації про родичів Костків, князів Острозьких. При вістці про шлюб Олександра Острозького з Анною з Костків (1593 р.) поданий і класичний «історичний» родовід цього князівського дому: від Руса, брата Леха, через Володимира Святого до «короля» Данила Романовича. Утім, загалом «українська» тема в цій праці бідна на оригінальні факти та деталі.

Крім хронологічного викладу подій, наприкінці «Історії» Посселя поміщено список польських королів, великих магистрів хрестоносців, бюджет війн з Пруссією від 1454 до 1567 рр., а також інформація про урядників пруських земель. Праця ця, досі недрукована, має 826 стор. і зберігається в Бібліотеці Чарторийських у Кракові (гкр.1322), фрагмент є й у Бібліотеці Оссолинських у Вроцлаві (гкр.77).

Мав Сигізмунд III і власного «італійського фахівця» (їх, як ми вже переконалися, традиційно поціновувано при польському королівському дворі). Ним був *Алессандро Ціллі* (Чиллі) *да Пістої* (бл.1565 – бл.1639). Ще 1594 р. він дістав посаду тенора придворної капели. Як то було звичайним, надавав співак і певні інформаційні послуги зацікавленим «землякам» – італійським можновладцям (зокрема, писав реляції для тосканського двору з 1608 до 1620 рр.).

З ініціативи Сигізмунда III Ціллі 1627 р. видав у рідній Пістої в Італії однією книжкою (з присвятою тосканському князю) два історичних твори: «*Historia delle sollevationi notabili sequite in Polonia gl'anni del Signore 1606, 1607 e 1608*»/ «Історія повстань шляхетства, які відбулися в Польщі в роках 1606, 1607 і 1608»²²⁶ та «*Historia di Moscovia dell' ationi heroiche e memorabili imperse dell'invitissimo Sigismundo III, Rei di*

²²⁶ Існує також окремий його рукопис про події лише 1606 р.: *Opis rokосу Zebzydowskiego w 1606 r. przez Aleksandra Celli Pistoriusa w języku włoskim* (s.280, fol.). – Rps. B-ki Czart. 336 (mf BN №15919).

Polonia»/ «Історія Московії в героїчних діяннях та пам'ятних справах Сигізмунда III, короля Польщі»²²⁷.

За часів Владислава IV титул історіографа отримав *Еббергард Васенберг* (1610-бл.1668 або 1671)²²⁸. Він прибув до Польщі в почті королеви Цецилії Ренати (перед тим був історіографом і бібліотекарем ерцгерцога Леопольда Вільгельма^{*}). Після 1645 р. він залишив Річ Посполиту та повернувся на австрійську службу. Його головною працею стала «*Gestorum... Vladislai IV... pars I principem panegyricè repraesentans. Pars II regem panegyricè repraesentans*»/ «Історія... Владислава IV... частина I, що принцу панегірик представляє. Частина II, що королю панегірик представляє» (Гданськ, 1640-1641; Гданськ, 1643; Гданськ, 1649).

Праця сфокусована на постаті головного героя та оповідає про події від його народження до 1640 р. Цікаво, що автор цілком поігнорував антиурядові виступи українських козаків за цей період. Останні на сторінках цієї праці з'являються лише у позитивному образі борців із зовнішніми ворогами держави (Москва, Хотин, Смоленськ).

Популярний історіографічний жанр монографії окремої війни підтримав український магнат-інтелектуал *Юрій Немирич* (1612-1659). З-під його пера вийшла праця про т.зв. Смоленську війну 1633-1634 рр. – «*Discursus de bello moscovitico*»/ «Розмисел про війну московську» (Париж, 1634)²²⁹. Щоправда,

²²⁷ З італійських робіт про А.Ціллі див.: *Danti A. Alessandro Cilli e la sua «Historia di Moscovia»*. – Mantova, 1968.

²²⁸ *Serczyk J. Ewerard Wassenberg, historiograf Władysława IV (1610-1672) i jego pochwała Gdańska// Rocznik Gdański*. – Т.24 (1965). – С.125-153.

^{*} *Леопольд Вільгельм Габсбург* (1614-1662), ерцгерцог, 2-й син австрійського імператора Фердинанда II.

²²⁹ *Немирич Ю. De bello moscovitico// Хроніка-2000*. – К., 1995. – № 1. – С.68-87; *Титов В. Юрій Немирич та його праця «Discursus de bello moscovitico»// Конотопська битва 1659 року: Зб. наук. праць*. – К., 1996. – С.77-81. З яскравих наративів про Смоленську війну див. також: *Diarusz kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633-1634*. – Warszawa, 2006.

молодий автор був схильний не ретельно переповідати події (вістки про які, до нього на закордонних студіях, доходили, напевно, спорадично), а використовувати їх для широких узагальнень щодо сучасного військового мистецтва взагалі.

«Допереяславську» вазівську історіографію Речі Посполитої завершують хіба праці *Станіслава Кобежицького* (Кобержицького) (бл.1600-1665), *Самуеля Твардовського* (бл.1600-1661) та *Галеаццо Гуальдо Приорато* (1606-1678). Перший – «вітчизняний» твір Кобежицького – «*Historia Vladislai, Poloniae et Sueciae principis... usque ad excessum Sigismundi III*»/ «Історія Владислава, королевича Польщі та Швеції... аж до смерті Сигізмунда III» (Гданськ, 1655) мав компіляційний характер і зосереджувався передусім на кресленні образу королювання Сигізмунда III²³⁰. Причому, «українські» сюжети автора з Помор'я цікавили слабо (як такий, можна згадати хіба що звістки про похід Сагайдачного під Москву).

Твардовський же продовжив традицію віршованих історичних творів. На його рахунку, зокрема, «*Przeważna legasyja Krzysztofa Zbarskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy*» (Краків, 1633; 1639)²³¹, «*Szczęśliwej moskiewskiej ekspedycji Władysława IV opisanej roku 1634*» (Люблін, 1634), «*Władysław IV król polski i szwedzki*» (Лешно, 1649)²³². Найбільш

²³⁰ Російський переклад уривків про походи Сигізмунда III і Владислава IV на Росію видавав І.Боричевський, див.: *Сказания польского историка Кобержицкого о походах польского короля Сигизмунда и королевича Владислава в Россию// Сын Отечества*. – СПб., 1842. – №3. – С.3-28 (1611-1616 pp.); №4. – С.3-40 (1617-1618 pp.); №5. – С.3-24 (1618-1619 pp.). Сучасний польський переклад цілого твору див.: *Kobierzycki S. Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego*. – Wrocław, 2005.

²³¹ Свіжу українську статтю про цей твір див.: *Тарасенко І.* «Легация» С.Твардовського як джерело з історії України першої третини XVII ст.// *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – Випуск 7. – К., 2007. – С.306-316.

²³² Сучасні перевидання всіх трьох творів див.: *Twardowski S. Władysław IV, król polski i szwedzki (Wybór)*. – Łódź, 1998; *Його ж.*

відомий в Україні твір Твардовського «Війна домова з козаками та татарами» вже виходить за хронологічні межі цього дослідження.

Третій був автором «Dell'Historie del conte Galeazzo Gualdo Priorato. Parte Quarta. Nelle quale si contengono tutte le cose universalmente occorse dall'Anno 1645 fino all'Anno 1649, consacrata alla Maestà Augustissima di Giovanni Casimiro Re di Polonia, e Svezia etc.»/ «Історія ... у 4-х чч. ... з 1645 до 1649 рр., з посвятою ... Яну-Казимиру, королю Польщі та Швеції і т.д.» (Венеція, 1651) – чергового твору італійця-шукача протекції, наразі у свіжообраного польського короля Яна-Казимира. До своєї праці Гуальдо вніс і опис початкової фази Козацької революції на Україні. До речі, у пізнішій своїй книжці (Відень, 1670), написаній вже задля австрійського протектора, автор сміливіше ставав на бік козаків при описі козацько-шляхетського конфлікту.

Гадаю, слід завважити, що наразі нез'ясованим залишається стосунок до офіційних кіл Речі Посполитої *Майоліно Бізаччіоні* (1582-1663) – примітного венеціанського історіографа, званого передусім за твором «Historia delle guerre civili di questi ultimi tempi»/ «Історія громадянських війн останнього часу» (Венеція, 1653; 1655; 1664; а також Болонья, 1654; 1663). З інших його творів українського науковця може спеціально зацікавити: «Demetrio Moscovita» (Венеція, 1643; 1649); «Memorie storiche delle mosse d'armi di Gustavo Adolfo re di Svetia in Germania dal 1630» (Болонья, 1630); «Istoria universale dell'origine, guerr e imperio de'Turchi» (Венеція, 1654).

Однак, відомо, що трактування істориком Козацької революції було переважно сприятливим для центральних влад Речі Посполитої. Основним джерелом Бізаччіоні – до опису Білоцерківської кампанії 1651 р. включно – був Пасторій, а також окремі реляції італійських дипломатів. Перше видання

Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sultana Mustafy. – Warszawa, 2000; *Його ж.* Szczęśliwa moskiewska ekspedycja Najaśniejszego Władysława IV, króla polskiego i szwedzkiego. – Łódź; Poznań, 2002.

«Історії громадянських війн останнього часу» – 1653 р. – закінчується на подіях 1652 р.; видання 1655 р. – доведене до підписання Переяславської угоди 1654 р.

Натомість щодо *Гійома Левассера де Боплана* (бл.1600-1673) можна зауважити, що він, створюючи свій славнозвісний «Опис України», безпосередньо розраховував на щедрість королів Владислава IV та Яна-Казимира. Принаймні, саме перший надав йому 1645 р. привілей на друк карти України, а другому француз дедикував своє 2-е доповнене видання «Опису» (Руан, 1660; вірогідно, й 1-е видання 1651 р. було присвячене королю Яну-Казиміру, принаймні, додаток до цього видання – мапа України, виконана гравером Вільгельмом Гондіусом у Гданську 1648 р., містить дедикацію саме йому). Видання 1660 р. стало стереотипним для численних наступних передруків та перекладів. Утім, його вплив на річпосполитську історіографію вже виходить за прийняті у цьому дослідженні хронологічні рамки (1-е видання «Опису», друковане в Руані 1651 р. накладом лише 100 примірників, мало дуже камерний резонанс).

Взагалі-то спокусливо побачити у обох авторизованих виданнях Боплана реакцію, по черзі, на Зборівський мир 1649 р. та Гадяцьку унію 1659 р. Крім того, зауважимо, що твір Боплана немало прислужився занедбанню попередньої наративної традиції українознавства Речі Посполитої, оскільки цілком ігнорував цю останню, описуючи предмет, ніби з «чистого листа», та претендуючи на авторитет очевидця (Боплан прослужив інженером-фортифікатором на українських кордонах Речі Посполитої сімнадцять років, з 1630 до 1648 рр.). До певної міри цей факт і було враховано при визначенні верхньої межі згаданих тут хронологічних рамок нашого дослідження.

Як особливість тогочасного історіографічного процесу слід відзначити відчутну втрату значення «литовського» історіописання для висвітлення українських історичних сюжетів. Хіба тільки у зв'язку із «давньою» історією Великого князівства Литовського торкаються їх, без особливої оригінальності, *Самуель Довгїрд* (перша половина XVII ст.), автор «Genealogia albo krótkie opisanie Wielkich Książąt

Litewskich i ich wielkich a mężnych spraw wojennych» (Любча, 1626; віршований твір, базований переважно на «Гінці цноти» М.Стрийковського²³³) та, напевно, найвизначний історик ВКЛ середини XVII ст. – *Віюк Войцех Коялович (1609-1677)*²³⁴. Останній був автором «Historiae Lituanae...» (ч.1: Гданськ, 1650, оповідання доведене до 1386; ч.2: Антверпен, 1669, оповідає про 1387-1572 рр., текст завершено автором між кінцем 1660 та 1663 рр.) та знаного гербовника шляхти ВКЛ.

Інша справа сучасна історія, де Коялович відзначився описом початкової фази Козацької революції – «De rebus anno 1648 et 1649 Contra Zaporovios cosacos gestis»/ «Про справи років 1648 та 1649, що проти запорізьких козаків діялися» (Вільно, 1651)²³⁵. Праця складалася з трьох частин, які мали форму реляцій: 1) Copiarum Magni Ducatus Lituaniae/ adversus Zaporowianos/ Cozacos/ Anno 1648 et 1649 gesta/ Compendiario narrata (стор.1-52); 2) Ducis in Wisniewiec/ et Lubnie/ Hieremiae Michaelis/ Koribut/ Palatini Russiae, Gubernatoris Kaniowiensis etc. etc./ Contra Cozacos Zaporovios A.1648 gesta compendiario narrata (стор.53-70); 3) Regii exercitus/ cum Tauricani Principis copiis/ Anno 1649 ab Zboroviam congressus, Compediario narratus (стор.71-102).

Під титулом «Epitome de rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios Kosacos in Polonia et Lithuania gestis...»/ «Короткий виклад про справи років 1648 і 1649: діяння проти запорізьких

²³³ *Dougirdas S.* Genealogija arba Trumpas didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ir jų didžiųjų bei naršių karo žygių aprašymas, kadaise Motiejaus Strijkovskio sukurtas, a dabar antaujintas ir vel išleistas Samuelio Daugirdo is Pagaujo. – Vilnius, 2001; [*Dougird S.*] Genealogia albo krótkie opisanie Wielkich Książąt Litewskich i ich wielkich a mężnych spraw wojennych. Uczynione niegdyś przez Mathysa Strykowskiego, a teraz odnowione i znowu na świat wydane: przez Samuela Dowgirda z Pogowia. – Poznań, 2004.

²³⁴ *Jučas M.* Lietuvos metraščiai ir kronikos. – Vilnius, 2002. – S.183-199.

²³⁵ В Україні про цей твір писав С.Плохий, див.: *Плохий С.Н.* Влияние сочинения А.Кояловича на зарубежную историографию освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.// Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII-XIX веков: Сб.наук.тр. – Дн-ск, 1992. – С.65-75.

козаків у Польщі та Литві» цей твір Кояловича передруковувався у Відні 1653 р. (як компіляція Яна Діонісія Лобжинського). Наслідував Кояловича й інший розлогіший анонімний твір на ту саму тему – «*Regum in Magno Ducatu Lithuaniae per tempus rebellionis Russicae gestarum commentarius...*»/ «Коментарі діянь у Великому князівстві Литовському за часів реbelie Руської...» (Ельблонг, 1655).

На ниві історичної популяризації відзначився ще й пастор-кальвініст, згодом учитель знаного Богуслава Радзівіла, *Павло Димитрович* (? – 1641), автор-укладач праці «*Compendium abo Krótkie opisanie tak Książąt i Królów Polskich, iako spraw, przypadków, y dawnych dzieiów Królestwa Polskiego, z Kroniki Marcina Kromera, Biskupa Warmińskiego, y inszych, osobliwie dla tych, którzy szyrokiem czytaniem nie radzi się bawią, przez Pawła Demitrowicza w druk na świat wydane*»/ «Компендіум або короткий опис як князів і королів польських, так і справ, випадків та давніх історій... для тих, хто не готовий читати докладно...» (Любча, 1625). Текст упорядкований у 18 відділах-«зібраннях», складається з 151 гасла (наводимо інформацію про цей твір як взірць цілого жанру історичного компендіуму)²³⁶.

Назви «зібрань» тут такі: 1) зібрання княжат та королів польських, котрі по котрих; 2) зібрання княжат і королів польських, котрі в старості померли; у молодому віці з того світу зійшли (і т.д.); 3) зібрання княжат утоплених, княжат отруєних, княжат зраджених, княжат убитих (і т.д.); 4) зібрання про людиновбивство, про тиранство, про розбійництво (і т.д.); 5) зібрання воєн з німцями, з мазурами, з чехами, з саксонцями; 6) зібрання про війну батька з сином, про війну між братами, про війну несправедливу (і т.д.); 7) зібрання про чудеса та дива, зібрання про знаки нещастя; 8) зібрання про терплячість та милосердя, про старосту неправочинно поставленого; 9) зібрання про старання наклепників та підбурювачів, святотатства, чоловіковбивства, несправедливого суддю (і т.д.);

²³⁶ З українських досліджень цього твору, див.: *Мицик Ю.А.* Історія Київської Русі на сторінках хроніки П.Демитровича// Укр. істор. журн. – К., 1996. – №6. – С.120-124.

10) зібрання про вірність слуг щодо панів; 11) зібрання про милість пана до слуги; 12) зібрання про злих слуг і служебників; 13) зібрання про злого чоловіка та про добру і несправедливу дружину, про жінок злих та добрих, великого та мужнього серця, про чистоту стриманості та нестриманість; 14) зібрання про рік урожайний та сухий, про зиму теплу та прикру, про негоду та бурі люті (і т.д.); 15) зібрання про землетруси, про град та блискавки, про комети (і т.д.); 16) зібрання про найвищих єпископів римських, про єпископів злих та добрих, про турботи єпископства (і т.д.); 17) зібрання про різні речі так веселі, як і смутні, так поважні, як і смішні, [які] кожному знати потрібно; 18) зібрання про богів язичницьких та пізнання справжнього Бога, про давніх богів польських, про давніх богів руських і московських, про давніх богів литовських (і т.д.). Наприкінці твору є ще відсилка на с.241, де є «*про час, коли поляки, і Русь, і Литва християнами стали*».

Наразі можемо зауважити про зацікавлення цим твором на теренах України. Його, напевно (бо згадка не за титулом, а за прізвищем автора), згадує літопис Я.Бінвільського²³⁷ (про останній далі буде).

Умовно, «литовським» історіографічним доробком можна вважати ще видання (Базель, 1615; про передруки в Лейдені 1627 та 1642 рр. у збірці «Respublica...» див. далі) уривків з давньої (1550 р.) рукописної праці *Михалона Литвина*²³⁸. Певне значення мала й публікація, з інспірації Миколая Кшиштофа Радзівіла (Сирітки) (1549-1616), в Амстердамі 1613 р. вельми інформативної першої друкованої карти Великого князівства Литовського (в долюблінських кордонах).

²³⁷ Докладно дослідив залежність тексту Бінвільського від твору Димитровича Ю.Мицик, див.: Літопис Яна Бінвільського/ підгот. Ю.Мицик// Наукові записки НаУКМА. – Т.20: Історичні науки. – Ч.2. – К., 2002. – С.60-77.

²³⁸ *Michalonis Lituani. De moribus Tartarorum, Lituorum et Moschorum. Fragmina X. multiplici Historia referta.* – Basileae, 1615. Сучасне видання твору, див.: *Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и московитян.* – М., 1994.

Зауважимо, що справа видання цієї мапи велася коштом Радзівіла з кінця XVI ст. (розпочата бл.1595 р.). У ній брали участь знаний картограф баторіанських часів Мацей Струбіч († бл.1605), його молодший колега Томаш Маковський (бл.1575-бл.1630), який і був основним виконавцем (об'їздив терени ВКЛ, склав коментарі), а також несвіжські єзуїти. Перше видання мапи (бл.1603 р.) не збереглося, але на його підставі голландський гравер Герард Гессель (G.Hessel) приготував новий друк під титулом: «Magni Ducatus Lithuaniae caeterarumque regionum illi adiacentium, exacta descriptio...». Зрештою, відомий нідерландський картограф Віллем Янзон Блау (Blau, 1571-1638) включив цю мапу до свого популярного атласу світу (1631).

Останнім великим «зовнішнім викликом», сприйнятим річпосполитською історіографією, можуть вважатись «Annales ecclesiastici» («Церковні аннали») італійця *Цезаря Баронія* (1538-1607). Це була офіційна відповідь католицизму на історію церкви в протестантській редакції («Магдебурзькі центурії» в 13 тт. Базель, 1559-1574). Монументальний твір Баронія мав 12 томів (по тому на століття християнської ери; текст доведено до 1198 р.), що видавались протягом 1588-1607 рр.*.

Його польський переклад-компіляцію (10 томів перероблено в один) – «Rocznuch dziejów kościelnych...» (Краків, 1603; Краків, 1607) здійснив *Петро Скарга* (1536-1612). Скорочену 2-томну версію праці Баронія опрацював та видав під назвою «Historia ecclesiastica»/ «Церковна історія» (Рим, 1616) польський домініканець *Станіслав Бзовський* (бл.1567-1637). Згодом він продовжив цю хроніку до 1572 р. (вийшла під титулом «Annalium ecclesiasticorum post Caesarem Baronium...» т.13-20. Кельн, 1616-1641; т.21. Рим, 1672). Утім, саме полономовне видання Скарги в Україні користувалось найбільшою читацькою увагою.

Цікаво, що Бароній мав контакти у колах польських католицьких ієрархів. Серед його кореспондентів був і

* До речі, т.XI (1606) вийшов з посвятою Сигізмунду III Вазі (дедикація написана ще 1604 р.).

київський єпископ О.Соколовський²³⁹. Відтак, не заскочує нас і те, що у творчій спадщині знаного кардинала був і невеличкий твір, спеціально присвячений «давньоруському» сюжету, – «Discours de l'origine des Russiens et de leurs miraculeuse conversion...»/ «Розмисел про походження русинів та їхнє чудесне навернення [до Риму] і кілька визначних документів їхніх королів» (Кельн; Париж, 1599²⁴⁰; під трохи зміненими титулами твір друкувався ще в Кельні – 1598 і 1600 pp.). Він постав з приводу знаного прийому руських ієрархів римським папою у 1595 р. Утім, даних про рецепцію цього твору в Україні досі не виявлено (хіба що він йшов через «Церковні аннали», до яких, зрештою, інтегровано і текст «Розмислу»).

Певне значення мала також збірка текстів про Річ Посполиту, яка побачила друк у рамках широко знаної видавничої країнознавчої серії (знову у популярному кишеньковому форматі), що виходила в Лейдені. Мова про «Respublica, sive Status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae, etc. diversorum Autorum»/ «Держава або статус Королівства Польського, Литовського, Пруського, Лівонського і т.д. з різних авторів» – уперше друкowana в 1627 р., у 1642 р. передрукована без змін. Її зміст дивись у Додатку Б.3.

Для українознавства у цій лейденській видавничій серії цікаві ще й збірки, присвячені Росії-Московії та «Татарії», див., зокрема, «Russia seu Moscovia itemque Tartaria coomentario topographico atque politico illustrato»/ «Русії або Московії, а також Татарії коментарі топографічні та політичні ілюстрації» (Лейден, 1630). У цьому виданні передруковувались і Михалона Литвина «Про нрави татар, литовців і московітів», і Мартина Броневського «Опис Татарії».

²³⁹ AGAD. – Zbiór Aleksandra Czołowskiego (Zespól 388). – Sygn.468 (mf 39075).

²⁴⁰ Модерний передрук див.: Discours de l'origine des Russiens et de leurs miraculeuse conversion par le Cardinal Baronius / Tradict en François par Marc Lescarbot / Nouvelle edition revue et corrigée par le prince Augustin Galitzin. – Paris, 1856.

Войовнича «конфесійна» історіографія України широко представлена у творчості єзуїтських письменників, твори яких стали відомі вже у другій половині XVII ст. Принагідно зауважимо, що поточну «конфесійну історію» можна вважати окремим потужним історіографічним напрямком. Історичними сюжетами та «аргументами» насичені численні твори церковно-полемічної літератури, але тут я свідомо виводжу цей неозорий метанаратив за межі даного дослідження. Нижче згадую лише окремі імена й праці, які мали не лише утілітарно-конфесійне значення, а й інспірували ширші «відкриття» в історіографії України.

Отже, мова, зокрема, про єзуїтів *Павла Парісіуша* (Париса) (1596-1667) та *Яна Велевіцького* (1566-1639). Перший походив з Пруссії, але тривалий час викладав у єзуїтських освітніх закладах України: 1631-1632 рр. – професор теології моральної в Острозі, 1632-1634 – професор філософії у Львові, 1634-1635 – знову в Острозі (проф. філософії), 1638-1639 – суперіор у Фастові, 1641-1642 – те саме у Новгороді-Сіверському, 1642-1643 – професор теології моральної у Львові, 1646-1648 – суперіор в Овручі, 1657-1658 – професор теології моральної в Луцьку, далі викладав вже на теренах Польщі (у Каліші та Раві). Був Парісіуш також надвірним і табірним місіонером кн.Корецького. Залишив у рукописах (не збереглися) праці «*Historia polona*» та «*Slavia*» – у 3-х тт., оповідала про початки слов'ян²⁴¹. Твори Парісіуша були відомі автору XVIII ст. К.Несецькому²⁴².

²⁴¹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*. – Kraków, 1996. – S.491. Полоноцентричне слов'язознавство на той час взагалі стало популярною темою в Європі. Про це, зокрема, свідчить поважного обсягу (830 стор.) рукопис «*De Sarmaticis sive Venedicis et Slavonicis populis, libri XXII*»/ «Про сарматський або вenedський і слов'янський народ, у 22 книгах» (Нюрнберг, 1639). Його копія (XVIII ст.) зберігається у Бібліотеці Чарторийських у Кракові (Bibl.Czart. Rpis 1324). У цьому рукописі ретельно зібрані та проаналізовані вістки античних авторів, Біблії та інформації з сучасної латино- та німецькомовної літератури (полономовні праці не

Другий походив зі шляхетської родини з Великопольщі. Єзуїт з 1584 р., навчався у Познані та Вільно. Професор і ректор колегіумів у Каліші, Львові, Ярославі та Познані. Суперіор резиденцій в Торуні та Перемишлі. Проповідник (1602-1606) та препозит (1619-1623 та 1629-1632) у краківському домі професів при костелі св.Барбари.

У 1629-1639 рр. Велевицький опрацьовував «*Historici diarii domus professae SJ Crakoviensis...*» – діаріуш (термін «діаріуш»-щоденник не цілком відповідає «жанру» праці, яку сам автор у тексті називав ще й «історією»), що обіймав період 1579-1639 рр. Томи I-IV цього твору видані Ю.Шуйським і В.Хотковським у 1881-1899 як тт.7, 10, 14 та 17 в серії «*Scriptores regum polonicarum*»²⁴³. Вони обіймають текст за 1579-1629 роки. Фрагмент за 1630-1639 рр. нещодавно був виданий у Польщі в латиномовному оригіналі²⁴⁴.

Твір Велевицького був прикладом «відомчої» історії: автор не мав наміру його друкувати-публікувати, але не був це і чисто «особистісний» документ (особисті підручні записи, писані, принаймні, з 1606 р., Велевицький вів окремо). Своїм Читачем він уважав власних наступників у домі професів та керівництво польської провінції ордену єзуїтів загалом. До речі, поштовок для такого роду праці, вірогідно, послужило розпорядження генерала Клаудіо Аквавіві, віддане для цілого ордену 25.III.1608 р. (повторюване 1616 та 1623 рр.), за яким усі єзуїтські доми мали подбати про донесення до прийдешніх поколінь (та центральних органів ордену в Римі) власної історії. Уже 1620 р. у Кракові побачив друк твір з історії єзуїтів у

аналізуються, отже автор, напевно, не знав цієї мови), що стосувалися минулого теренів Речі Посполитої.

²⁴² *Dacka I.M.* «*Korona polska*» Kaspera Niesieckiego. Pomnik staropolskiego piśmiennictwa heraldycznego. – Warszawa, 2004. – S.75.

²⁴³ *Ks. Jana Wielewickiego T.J.* Dziennik spraw domu zakonego OO. Jezuitów u św.Barbary. – Kraków, 1881-1899: T.1: 1579-1599. – 1881; T.2: 1600-1608. – 1886; T.3: 1609-1619. – 1889. T.4: 1620-1629. – 1899.

²⁴⁴ *Ks. Jan Wielewicki SJ.* Dziennik spraw domu zakonnego OO.Jezuitów u św. Barbary w Krakowie 1630-1639. – T.5. – Kraków, 1999.

польському королівстві²⁴⁵. Про наративні джерела та історіографію українських єзуїтів ширше дивись Тетяну Шевченко²⁴⁶.

Постав твір Велевицького у Кракові, так би мовити, «у три підходи»: перша частина (1578-1631 рр.) – опрацьована в 1631-1633 рр.; друга (1632-1637) – між 1636 та 31 грудня 1637 рр.; третя, або II-й том, писано більш-менш синхронно описуваним подіям від січня 1638 до червня 1639 р. Діаріуш демонстрував широку історіографічну начитаність Велевицького (черпав з Бельських, Гваньїні, Гейденштейна, Соліковського, Любенського, Наугебауера, Кромера та ін.).

Історичною працею, близькою за методом діаріушу Велевицького, на теренах Речі Посполитої може бути визнана хіба що історія академічного католицького колегіуму у Львові (також патронованого єзуїтами). Її опрацював *Мацей Велевич* (1607-1665) від початку існування колегіуму (витоки єзуїтської присутності у Львові відносять до 1590 р., а початок організованого ними навчального процесу – до 1599) аж до року 1665, коли цей автор помер²⁴⁷. Причому, на відміну від краківського колеги, Велевич мав продовжувачів.

Твір Велевицького містив чимало інформацій про Україну²⁴⁸, чому сприяло використання писаного у 1581-1611 рр. щоденника П.Скарги (згодом загинув), а також діаріушів (наразі втрачених) різних єзуїтських колегіумів – зокрема, львівського та самбірського. Автор також мав інформаторів безпосередньо близьких до «центру подій». Так, гетьман Станіслав Жолкевський повідомляв його про справу військової конфедерації «зборовчиків» (1614); єзуїти: Станіслав Пакош –

²⁴⁵ *Argentus I. De rebus Societatis in Regno Poloniae. – Cracoviae, 1620.*

²⁴⁶ *Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – С.14-21.*

²⁴⁷ Рукопис зберігається у Національній бібліотеці у Відні – № 11 988.

²⁴⁸ Огляд українських сюжетів виданої у 1881-1899 рр. частини щоденнику див.: *Срібний Ф. Дневник Велевицького як джерело до української історії// Записки НТШ. – Т.LXVII. – Львів, 1905, кн.V. – С.1-7 (Наукова хроніка).*

про набіг татарський, що сягнув аж Перемишля (1624), Матеуш Бембус – про львівський синод (1629), Ян Каленкович – про погреб підканцлера і київського воєводи Томаша Замойського (1638), Анджей Гончел (Hączel) – про кривди шляхті біскупа київського Олександра Соколовського (1638); єзуїти-табірні капелани описали йому облогу Смоленська 1611 р., про перебіг боїв під Смоленськом 1633-1634 рр. оповідав Велевіцькому, зокрема, єзуїт-капелан військ воєводича руського С.Даниловича – Бартоломій Папроцький; єзуїт Станіслав Бронівський склав для нього реляцію про бойові дії гетьмана С.Конецпольського з турками 1633 р. та ускладнення з українськими козаками в 1635 р., про перебіг козацьких війн 1637-1638 рр. інформував Велевіцького табірний капелан-єзуїт Вербович (Costinius); про багатотижневі урочистості в Самборі 1639 р. оповів йому двірський підскарбій Яна Миколая Даниловича Ян Сапалецький.

На іншому краї «конфесійного» спектру знаходились такі примітні протестанти, як *Станіслав Будзинський* (✠ 1593) та пастор-кальвініст *Анджей Венгерський* (1600-1649), які були істориками реформації на теренах Речі Посполитої. Перший взявся за опрацювання історії цього руху в Польщі та сусідніх країнах близько 1590 р. Текст своєї «Історії церковної...» («*Historia ecclesiastica eorum, quae in Polonia eique conterminis regionibus a primordiis reformationis usque ad annum 1593 in negotio religionis contigerunt*») історик довів до 1593 р. проте той залишився в рукописі і згодом загинув.

Перший твір Венгерського «*Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias*»/ «Система історико-хронологічна церкви слов'янської, за різними провінціями» (Утрехт, 1652) оповідав про історію чеських братів та події реформації в Речі Посполитій до 1650 р. Згодом він був розширений (додано «*Colloquium charitativum...*» А.Вишоватого) та виданий під новим титулом «*Libri quatuor Slavoniae reformatae*» (Амстердам, 1679²⁴⁹). Остання 4-та книга

²⁴⁹ Сучасний репринт див.: *Andreae Wengerscii Libri quattuor Slavoniae reformatae.* – Varsoviae, 1973.

праці – «De Graeco-Ruthenorum Ecclesiis»/ «Про греко-руські церкви» (s.457-586) – була присвячена історії православ'я та його стосункам з протестантизмом.

Цікавим прикладом «іноземного фахівця» на службі справі новонародженої уніатської, греко-католицької конфесії, що гостро потребувала й історичної легітимації, був грек, вихованець грецького колегіуму св.Атанасія в Римі *Петро Аркудіус* (Αρχουδίου, Arcudius, Arkudeusz, 1562 або 1563-1633). Під його безпосереднім впливом перебувала відома «героїчна» постать нової церкви – І.Потій. До речі, останній також був не чужий історіографії, але тут митрополит був більше інспіратором, аніж власне дослідником (те саме можна мовити і про не менш «культового» його православного колегу – Петра Могилу*).

На полі історіографії згаданий Аркудіус відзначився творами про рідний колегіум – «Historia Collegii Graecorum» (рукопис праці зберігається в архіві цього закладу в Римі), а також щодо історії Берестейської унії – «Historia de Ruthenorum cum Romana Sede unione»/ «Історія про унію русинів з римською Столицею» (рукопис загинув) та «Libri VII de concordia Ecclesiae occidentalis et orientalis in septem sacramentorum administratione»/ «Книг 7 про згоду Церков західної та східної...» (певний час ця праця була знана в рукописі, видано її в Парижі у 1619 р.; наступні друки – 1626 та 1672 рр.).

Серед «доморослих» греко-католицьких історіографів можна пригадати василіанина та знаного полеміста *Івана (Яна) Дубовича* († 1646). Він по собі залишив у рукописі розлогу (824 стор.), хоч і малооригінальну, хроніку-сумаріюш («Część wtóra albo summarius historii kościelnych i inszych świata dziejów rocznych, począwszy od r. 34 aż do 1600»²⁵⁰), де згромадив вістки

* Зрештою, який «реформатор» без історичних/історіографічних зацікавлень.

²⁵⁰ За інформацією 1939-1946 рр., зберігалась у Бібліотеці Національній у Варшаві – сигнатура BN Pol. A. I, 90. Наразі ця сигнатура, почерпнута з «PSB», вже неактуальна. Мій пошук за нею у Варшаві, дав негативний результат.

з історії церкви від 34 р., а також (здебільшого) з польської історії до 1600 р. (для цього компілював з Кромера, Меховіти, Стрийковського, Бельських). Він також старанно укладав списки імператорів, королів, складав генеалогічні таблиці і т.ін.

Зрештою, як приклад ширення річпосполитського історіописання, згадаємо рукописні пам'ятки. Так, зокрема, відомий приклад такого роду – це «*Descriptio Poloniae*»/ «Опис Польщі»²⁵¹. Він складається з 2-х частин: s.1-97: «*Pars I Geographica descriptio Poloniae*»; s.97-463: «*Pars II Historica descriptio Poloniae. Historia Polski od Lecha I do Jana Kazimierza*».

Тут-таки варта на згадку znana фахівцям з історії Хмельниччини збірка *Марціна Голінського* (1608-1673)²⁵². Про цього автора та його збірку є сучасна розвідка М.Нагельського²⁵³.

З того часу відомі й інші численні приватні компендіуми польської історії, дрібніші історіографічні/ квазіісторіографічні форми та документальні збірки. За приклади тут можуть правити 1) твір близького до королівського двору краківського друкаря *Яна Янушовського* (1550-1613)²⁵⁴ під умовною назвою «*Miscellanea*» до історії польської з 1337-1606 рр., переважно ж до королювань Генріха Валуа, Стефана Баторія та Сигізмунда III»²⁵⁵ та 2) *Яна Рацького* (Радзький, 1610-1682), краківського професора риторики «*Compendium historiae*

²⁵¹ Biblioteka Główna Uniwersytetu im. A.Mickiewicza Poznań, Dział Rękopisów. Sign. 491 I.

²⁵² Bibl. Czart. w Krakowie. sign.1320: Marcin Goliński. Zbiór Królów i Xiążąt Polskich <...>. Acta diversa annorum 1574-1648 necnon diarii annorum 1619-1648. 1649; фотокопія в Архіві Інституту історії України НАНУ. №4184, 1668 арк.

²⁵³ Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu «Ogniem i mieczem», (1648-1651). – Warszawa, 1999. – S.7-84.

²⁵⁴ *Kiliańczyk-Zięba J.* Czcionka i piórem. Jan Januszowski w roli pisarza i tłumacza. – Kraków, 2007.

²⁵⁵ Рукопис Бібліотеки Ягелонської в Кракові (1068 s.) – sign.107 (mf BN 2031).

Poloniae» (1646)²⁵⁶. Останній особливо жваво цікавився питаннями походженням сарматів та поляків. Чимало з подібних текстів досі так не введено до наукового обігу.

* * *

Центром регіональної (умовно «української») історіографічної традиції в цей час міцно утверджується Львів. Однією з найцікавіших постатей місцевого історіописання був *Ян Анджей Прухницький* (1553-1633)²⁵⁷, шляхтич з давнього руського дому, католицький єпископ кам'янецький (1607-1614) та львівський архієпископ (1614-1633). Він продовжив на Галичині традицію прелата-інтелектуала, яскраво запрезентовану Я.Д.Соліковським.

За підтримки Прухницького *Якуб Скробішевський* († 1635) – великополянин за походженням, професор Краківського університету, архідиякон львівський, правник та історик – видав 1628 р. у Львові «*Vitae archiepiscoporum Haliciensium et Leopoliensium*»/ «Життя архієпископів галицьких та львівських». Це була перша спроба нарисувати історію львівської діоцезії в біографіях її провідників. Твір складався з трьох частин: 1) історія львівської метрополії (архієпископства); 2) біографії архієпископів галицьких та львівських (від Кристіна до Прухницького); 3) герби архієпископів (з інформацією про дати перебування на посаді та смерті) з панегиричними 4-віршами, присвяченими кожному з них. У праці вміщено чимало документів та паських булл, подано численні деталі та докладні хронологічні вістки²⁵⁸.

²⁵⁶ Рукопис Бібліотеки Національної в Варшаві – sign. III.6622 (mf BN 23285). З джерельного боку він малооригінальний. Це радше «шкільний конспект» (35 аркушів/70 стор., без кінця). Його відкривають розділи «Про походження сарматів» та «Про походження поляків», а далі йдуть розділи-королювання – від Леха Першого до Стефана Баторія.

²⁵⁷ *Gebarowicz M. Jan Andrzej Próchnicki (1553-1633). Mecenas i bibliofil. Szkic z dziejów kultury w epoce kontreformacji.* – Warszawa, 1981.

²⁵⁸ *Polski słownik biograficzny.* – Т.38. – S.386-389.

Ще раніше інший львівський канонік *Томаш Пиравський* (1568-1625) також відзначився у царині історіографії. На честь сходження Прухницького на архієпископську кафедру написав ґрунтовну фактографічну роботу «*Relatio status Almae Archidioecesis Leopoliensis*»/ «Реляція статусу благої архієпископії Львівської» (1615²⁵⁹).

Сам Прухницький відомий українській історіографії завдяки рукописному компендіуму з історії свого роду (який він виводив від міфічних князів Бибельських) під титулом «*Chotconum ducum de Vybyl privilegiorum confirmatio...*» (Львів, 1629). Його у свій час широко використовував М.Грушевський²⁶⁰ (Грушевський посилається на витяги з цієї «фамілійної хроніки», надруковані ним за матеріалами А.Крижановського в ЗНТШ).

Згадана праця Прухницького дуже цікава як оригінальне осмислення процесу інтеграції Русі до Польського королівства (тлумаченого як позитивне явище) та спроба автора знайти консенсус між «руською» (локальною) та «польською» (загальнодержавною) лояльностями. Принагідно зауважимо, що ця проблема взагалі-то була постійною для репрезентантів регіональної традиції усього цікавого нам періоду. Вінчав її, напевно, професор і ректор Замойської академії Василь Рудомич, який з нагоди Гадяцької унії 1659 р. готував працю «*Philadelphia*»/ «Братерство» про історичний зв'язок Русі та Польщі, а раніше у 1651 р. написав панегіричний твір «Львівський лев під владою Яна Казимира»²⁶¹.

²⁵⁹ Модерне перевидання див.: *Thomae Pirawski primi episcopi suffraganei Leopoliensis Relatio status Almae Archidioecesis Leopoliensis: accedunt testamenta eiusdem Th. Pirawski et Ioannis Zamoiscii, archiepiscopi leopoliensis.* – Leopoli, 1893.

²⁶⁰ *Грушевський М.* Причинки до історії роду Бибельських, зібрані арцибіскупом Яном Прохніцким// Записки НТШ. – Т.XLVIII. – Львів, 1902, кн.IV. – С.1-12.

²⁶¹ *Rudomicz B.* Leo leopoliensis sub auspiciis Ioan. Casim.// *Źródła do dziejów literatury i cywilizacji polskiej w XVI. i XVII. stuleciu.* 1, *Bazylego Rudomicza Leo Leopoliensis.* – Stryj, 1889.

Інші «проби пера» Прухницького також цікаві для українознавця. Так, нещодавно звернуто увагу і на його «Реляцію» з 1622 р.²⁶²

Тоді ж «дозріває» й міське (міщанське) хронікарство у Львові (на той час найбільший урбаністичний осередок України). Адже традиція міського хронікарства на теренах Речі Посполитої існувала вже тривалий час, але переважно в містах, які знаходились в орбіті німецької культури (Пруссія, Краків тощо)²⁶³.

Перший докладний опис Львова лишив у своїх німецькомовних автобіографічних рукописних записках (писані в 1601-1606 рр., коли автор вже залишив купецьку кар'єру та вступив до ордену домініканців) *Мартин Груневег* (1562-не раніше 1606) з Гданська. У столиці Західної України він мешкав у 1582-1602 рр. Описав він також і Київ, який відвідав у жовтні 1584 р. Коротко згадував і окремі інші українські міста²⁶⁴.

У 1605-1606 рр. (за іншими даними між 1603 та 1605 рр.) латиномовний опис Львова для 6-томного видання Георга Брауна «Опис визначних міст світу» (Кельн, 1618) підготував львівський міський райця, за освітою аптекар, *Ян Алембек*

²⁶² *Осіпян О.* «Реляція» львівського католицького архієпископа Яна-Анджея Прухницького (1622 р.) як джерело з історії вірменської громади Львова// *Укр. істор. журн.* – К., 2006. – №2. – С.190-205.

²⁶³ *Dworzaczkowa J.* Dziejopisarstwo gdańskie do połowy XVI wieku. – Gdańsk, 1962.

²⁶⁴ *Ісаєвич Я.* Найдавніший історичний опис Львова// *Жовтень.* – К., 1980. – №10. – С.105-113 (2-е вид.: *Його ж.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С.132-153); *Його ж.* Мартин Груневег і його опис Києва// *Всесвіт.* – К., 1981. – №5. – С.204-211; *Його ж.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва// *Київська Русь. Культура. Традиції.* Збірник наукових праць. – К., 1982. – С.113-129; *Його ж.* Мандри Мартина Груневега – маловідомий німецький опис України на переломі XVI-XVII ст.// *Міжнародний науковий семінар «Німецькі колонії в Галичині: історія – архітектура – культура»:* Матеріали доповіді та повідомлення. – Львів, 1996. – С.33-42.

(Альнпек, Альмпек, Алемпех, Алембеге) (1567-1636)²⁶⁵. До речі, саме йому дедикував Ш.Старовольський свою «Страву історичну» (Венеція, 1620). Рукопис більш розлогого первісного варіанту тексту Алембека знаний під титулом «Topographia civitatis Leopolitanae a Joanne Alnpekio Leop. studioso lectori donata» (принаймні, до II-ї світової війни він зберігався у Львові).

Я.Алембек серйозно збирався писати хроніку Львова (збережені його матеріали у літературі зуться «Kodeks Alembeka», «Kronika Alembeka» або «Liber Memorabilium»). Він був також автором двох мемуарних праць: 1-а записана під двома різними титулами – «Plantatio arbitramenti inter Magistratum et Populum Leopoliem. Per Sacram R.Mtem confirmati anno 1603» та «Wielkie zajście Civitatis miasta Lwowa z Pany Rajcy, ktore mnie do wielkich trudności przywiodło, a ich Pan Bóg z tego świata wziął in furore suo»; 2-а – «Księgi Kłopotni» (нині загиніли).

«Локально-історичні» зацікавлення цього львівського нобіля наслідував його син *Фридерик Алембек* (1598-1672). Він, щоправда, опрацьовував уже переважно перемишльські теми (його службова кар'єра була пов'язана з католицькою діоцезією в Перемишлі). Відтак, крім «Xeniolum'a» – вірша-похвали рідному Львову (Краків, 1619), він став автором кількох рукописних праць: 1) «Status ecclesiarum diocesis Premisliensis» (з часів візитації 1636-1642 рр., загинула 1830 р., але лишилися виписи); 2) «Privilegia canonicatus fundi Pnikuł» (1645 р.); 3) «Trzebiniana seu privilegiorum Episcopatus et Capituli consignatio»

²⁶⁵ *Толочко О.* Український переклад «Хроніки...» Мацея Стрийковського з колекції О.Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII століття. Український хронограф і «Синописс»// Записки НТШ. – Т.231. – Львів, 1996. – С.158-181; Літопис Яна Бінвільського// Наукові записки НаУКМА. – Т.20: Історичні науки. – Ч.2. – К., 2002. – С.60-77; *Twardowski S.* Szczęśliwa moskiewska ekspedycja Najaśniejszego Władysława IV, króla polskiego i szwedzkiego. – Łódź; Poznań, 2002; *Толочко А.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – Москва; К., 2005.

(закінчене 1647 р.); 4) «Gemma ecclesiae cathedralis» (1647 р.), включала каталоги архієпископів галицько-львівських, єпископів, прелатів і каноніків перемиських та інші архівні матеріали; 5) «Collectanea librorum consistorialium Premysliensium» (1649; регести найважливіших актів з книг консисторських за 1470-1646 рр.); 6) «Annulus canonicalis» (1649 р.; укладені за абеткою витяги архівних документів до справ капітули); 7) «Procuratoria Capituli et Faricae ecclesiae cathedralis» (1650-1651 рр.; рахунки капітули і її богослужбових фундацій); 8) «Status ecclesiae parochialis Zoravicensis 1662».

З 1634 р. над місцевою хронікою стало працює *Йозеф Бартоломій Зіморович* (Зиморович, 1597-1677). Завершена вона була в 1665-1667 рр., але за життя автора так і не була видана. Загалом ця латиномовна хроніка, т.зв. «Leopolis Triplex»/ «Потрійний Львів» доведена до 1597 р. – року народження автора²⁶⁶.

Утім, як автор історичних віршів, Зіморович був відомий і раніше. Мова, зокрема, про такі твори, як «Pamiętka wojny tureckiej w roku MDCXXI od polskiego narodu podniesionej»/ «Пам'ять війни турецької, року 1621-го польським народом перенесеної...» (Краків, 1623²⁶⁷) та «Żywot Kozaków Lisowskich. Także i potyczki ich szczęśliwe»/ «Життя козаків лісовських. Також і сутички їх щасливі» (Краків, 1620). З «мемуарів львівських» можна також згадати лікарські нотатки про пошесть у Львові 1623 р.²⁶⁸. Зі специфічно львівських реляцій-репортажів – «Piesn abo raczej nowiny barzo straszne ktore sie w tym roku

²⁶⁶ *Zimorowicz J.B.* Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się z polecenia reprezentacji miasta. – Lwów, 1899 (латинимовні оригінали).

Зіморович Б. «Потрійний Львів. Leopolis Triplex». – Львів, 2002.

²⁶⁷ Фрагмент передрукував М.Возняк: *Возняк М.* Козацтво під Хотиним 1621 р. в сучасній поезії// Записки НТШ. – Т.149. – Львів, 1928. – С.141-172. Див. також в перекладі українською В.Пепа: *Українські гуманісти епохи Відродження*. – Ч.2. – С.225-230.

²⁶⁸ *Kraszewski J.I.* Notatki lekarza w czasie morowego powietrza we Lwowie 1623 r.// Athenaeum. Pismo zbiorowe poświęcone historii, filozofii, literaturze, sztukom it.d. – Wilno, 1850. – Т.3. – S.209-226.

1637 *działy w ziemi Ruskiej*» (без місця друку, 1637 – коротеньке, на 4 сторінки, оповідання про землетрус у Львові).

До незасвоєних ще українською історіографічною традицією належить і видана у Львові 1644 р. віршована «*Rozmowa Ukrainy z żołnierzem*»/ «Розмова України з жовніром» *Księża Poradowskiego*. Власне, це черговий (*a la* «Паноша» Б.Папроцького з 1575 р.) колективний панегірик українній шляхті. Остання оголошується письменником, явно, в пику козацтву (під враженням від козацької війни 1637-1638 рр.), єдиною справжньою захисницею України. На жаль, особа автора праці наразі ближче не znana. Напевно, походив він з *Poradowskich* герба Кораб. З них чимало обирало жовнірську кар'єру (Порадовський Анджей, 1610 р. поручник польської залоги в Москві; Ян Порадовський, хорунжий галицький – загинув 3.IV.1654 р. у бою з козаками під Уманню).

Інший тогочасний культурний (університетський*) центр Західної України – Замостя – подарував історіографії таких мемуаристів, як вже згадуваний *Василь (Базилій) Рудомич* (бл.1620-1672) та *Ян Голліуш* (1634-1694). Перший походив з теренів ВКЛ (вірогідно, з Вільна), з православної родини. Початкову освіту також здобув у православної церковній школі (де опанував кириличне письмо). 1630 р. розпочав навчання у Замойській академії, ступінь бакалавра вільних мистецтв отримав 1644 р. Того ж року навернувся до католицизму (це відкривало йому можливість викладацької кар'єри).

Все подальше життя Рудомич пов'язав із Замостям, пройшов усі щаблі кар'єри в Академії (до ректора включно), брав участь у міському самоврядуванні та інших громадських справах міста та околиці. Поза тим він мав контакти у Львові, Сокалі, Холмі,

* *Замойська академія* – цей перший вищий навчальний заклад «для Русі» (у територіальному сенсі), формально отримав статус університету за папською буллою 1594 р., розпочав функціонувати вже наступного року, але нормальний навчальний процес тут – то вже справа XVII ст. Окрема кафедра історії в Замойській академії існувала з 1645 р.

Вільно і навіть у Києві (серед православних духовних кіл). Був прихильником польсько-руського (українського) порозуміння.

Список наукових та літературних праць Рудомича має 61 позицію. З них тут особливо цікава вже згадана «*Philadelphia*»/ «Братерство» – твір про історичну співпрацю Русі та Польщі (надихався Гадяцькою унією 1659 р., лишився в рукописі). Як мемуарист Рудомич полишив розлогий (близько 400 сторінок) та переважно латиномовний (близько $\frac{1}{10}$ пономовного тексту) приватний щоденник за 1656-1672 рр. – «*Ephemeris seu diarium privatum A.D. 1656 (ad 1672), Zamosci*»²⁶⁹.

Добрий приятель попереднього персонажа – *Ян Голліуш* – походив з міщан Белза і відзначився як автор «студентських» мемуарів²⁷⁰. Їх він почав писати у 1650 р., у 16-літньому віці в Замості перед виїздом до Лейпцигу для продовження навчання. Тут він перебував два роки, продовжуючи писати свій діаріуш. Повернувшись на батьківщину, мешкав у Замості та Львові, де довів свою працю до 1653 р. Згодом Голліуш перебував у Литві, де також вів записну книжку, до якої вписував і свої поетичні твори. Загалом рукопис діаріуша та записної книжки має обсяг понад 400 сторінок (зберігається в Британському музеї в Лондоні)²⁷¹.

Оскільки рідкий магнат у тогочасній Речі Посполитій не здобувся на історіографа – хроніста, принаймні, найбільших власних діянь, то маємо цілу низку коротеньких діаріушів або вже знайомих нам монографій окремої війни (часто віршованих). Згадаємо тут лише найбільш «україноцентричні»: Ієроніма (Яроша) Отвіновського «*Powodzenie niebezpiecznego ale szczęśliwego wojska J.K.M. przy J.M.Panu staroście kamienieckim w Multaniech opisanie prawdziwe*» (Краків, 1601 –

²⁶⁹ *Rudomicz B. Efemeris czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672.* – Lublin, 2002. – Cz.1: 1656-1664; Cz.2: 1665-1672.

²⁷⁰ *Górzyński S. Jan Golliusz mieszczanin zamojski XVII wieku.* – Warszawa, 1931; *Polski słownik biograficzny.* – Т.8. – S.228-229.

²⁷¹ *Pamiętnik Jana Golliusza mieszczanina polskiego (1650-1653) z autografa wydał i wstępem poprzedził Józef Kallenbach// Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce.* – Т.7. – Kraków, 1892. – S.81-129.

віршоване оповідання про битву річпосполитських військ під проводом Яна Потоцького з волоцьким воєводою Міхаєм Витязем у 1600 р.)²⁷²; ротмістра Станіслава Бартолануса (молодшого), який славив ту саму виправу в латиномовному вірші-реляції з поля бою (1601 р.)²⁷³, а близько 1602 р. він готував до друку і ширший діаріуш цієї війни (здається, до видання справа так і не дійшла); Станіслава Вітковського «Przestroga koronna terazniejszym opłakanym czasom i potomnym służąca» (Краків, 1613, у віршованій формі співчутливо оповідалось про невдалий похід Стефана Потоцького на Молдову в 1612 р.); «Diariusz expeditiey Jego Mości Pana Stanisława Żółkiewskiego, Kanclerza i Hetmana Koronnego, przeciwko Tatarom pod Rohatyn» (1618 р., анонімний рукопис); «Rozprawa szczęśliwa z Tatory Jego Mości Pana Stanisława Koniecpolskiego Hetmana Polnego Koronnego na Podolu pod Szańkowcami* w roku 1624 6ta Februarii» (анонімний рукопис)²⁷⁴; брацлавського мечника Яна Доброцького віршована реляція про битву з татарами під Білою Церквою 1626 р.²⁷⁵; рукописні описи набігу татар восени 1629 р.²⁷⁶ –

²⁷² Wagner M. «W obronie tronu Mohylów». Hieronim (Jarosz) Otwinowski i jego mołdawski poemat z 1600 roku// *Revistă de Istorie a Moldovei*. – Nr.1-2 (61, 62). – ianuarie-iunie 2005. – Chişinău, 2005. – P.115-122.

²⁷³ Sigismundi III Poloniae et Sveciae regis, duce Joanne Zamoisio, ex Michaele utriusque Valachiae [et] Transilvaniae tyranno insignis victoria/per Stanislaum Bartholanum in bello descripta ... – Cracoviae, 1610.

* *Шманківці* – село на схід від Чорткова.

²⁷⁴ Про обидва діаріуша та їх тексти див.: *Czołowski A.* Dwa diariusze najazdów tatarskich na Ruś z lat 1618 i 1624// *Kwartalnik historyczny*. – Lwów, 1892. – T.6. – S.93-99.

²⁷⁵ *Dobrocieski J.* Relacja prawdziwa pogromu poganstwa pod Białą Cerkwią roku 1626 dnia 7 Octobra szczęśliwie otrymanogo. Prez Iego Mosti pana Stefana Chmieleckiego, chorążego Woiewodstwa Braclawskiego, ktorego Poganstwa z Muradyn,Sołtanem, w liczbie było Ośmdzieśiat tysięcy. – Lwów, [1626?].

²⁷⁶ *Gliwa A.* Jesienny najazd Tatarów krymskich i budżackich na Rzeczpospolitą w 1629 r. i jego skutki na terenie ziemi przemyskiej// *Rocznik Przemyski*. – T.XLIII (2007). – Z.1. – S.105-156.

«Diariusz expeditiey z pogaństwem»²⁷⁷ (вірогідний автор – Самуель Отвіновський) та «Relacya Expedycyi przeciwko Dewlet Gierejemu Sołtanowi Gałdze»²⁷⁸; опис гучної перемоги С.Конецпольського під Охматовим 1644 р.²⁷⁹.

Зрештою, цікавим феноменом історичної свідомості «католицької Русі» був культ св.Саломеї* – «королеви галицької», який сумлінно нагадував про державну («королівську») спадщину русинів-галичан²⁸⁰. Так, 1633 р. у Кракові побачив друк агіографічний твір «Żywot i cuda W. Salomei, Królowej Galickiey abo Halickiey, córki Leszka Białego». Його автором був Адам Опатовіус (Opatovius, 1570-1647).

Жваво цікавилися історіографією і у православних середовищах. Історіографічною сенсацією загальноукраїнського значення було введення на рубежі 1620 – 1630-х рр. до обігу в Києві Хлебниковського літопису (назва за прізвиськом пізнішого власника). Твір оповідав про події давньоруської історії і був створений у другій половині XVI ст., можливо, на Волині. Інспірував його «відкриття», напевно, П.Могила або близькі до нього кола. Ця літописна пам'ятка утвердила в «руській» традиції ім'я власного «святого історіографа» – Нестора-літописця²⁸¹.

²⁷⁷ Рукопис у Бібліотеці Курницькій Польської Академії наук – sygn.201, s.364-365v.

²⁷⁸ Рукопис Бібліотеки Чарторийських – rkps. 121 IV, TN, s.463-464.

²⁷⁹ Epistolica relatio equitis Poloni ad amicum, de praelio auspiciis serenissimi potentissimique Poloniae Sveciaeque Regis Vladislai Quarti, Ductuque Illustrissimi Domini, Dn. Stanislai a Konicpole Konicpolski, Castellani Cracoviensis, summique exercituum Regni Poloniae Dusis contra Tartaros ad Achmetoviam XXX Januarii anno Christi M.DCXLIV feliciter commissi. – Dantisci, 1644.

* Саломея (1211 або 1212 – 10.XI.1268) – дочка польського князя Леська (Лешка) Білого, дружина галицького короля Коломана.

²⁸⁰ Włodarski B. Salomea, królowa halicka (Karta z dziejów wprowadzeniu zakonu klarysek do Polski)// Nasza Przeszłość: studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce. – Т.5. – Kraków, 1957. – S.61-83.

²⁸¹ Толочко О. «Нестор-літописець»: біля джерел однієї історіографічної традиції// Київська старовина. – 1996. – №4/5. – С.11-35.

До речі, О.Толочко переконливо довів, що «Нестор» був вдалим винаходом українських інтелектуалів XVII ст. Він, зокрема, в умовах ренесансного авторитету Авторства, підвищував літературний рейтинг «хронік руських» (за гандж яких досі правила анонімність), які тепер, зазвичай без розбору, приписували «іменитому» літописцю. Тут також цікаво зауважити, що підозріло близько того часу – у 1630 р. – відновилося офіційне літописання в Московському царстві, причому саме при патріаршому (чутливішому до новацій з митрополичого Києва?), а не царському дворі.

Ціла серія копій Хлебниковського літопису була створена близько 1637 р. (вірогідно, також інспіровані середовищем, пов'язаним з митрополитом Петром Могилою)²⁸². Літопис копіювався і пізніше (протягом цікавого тут періоду). Так, відомим є список Яроцького (за іменем переписувача знаний ще як список Марка Бундура), створений 4 травня 1651 р. у київському Микільському Пустинному монастирі²⁸³. Ймовірно, із цим процесом слід пов'язати і рукописну збірку з бібліотеки самого П.Могилы, яка зберігається нині у Москві в Архіві Міністерства Зовнішньої Політики Російської Федерації (фонд 181, рукопис №365, 470 арк.). Її 1-258 аркуші містять весвітні хроніки разом з Хронікою патріарха Никифора, Хронікою литовською та Літописцем руським 1495 року²⁸⁴.

На цей час припадає й продукування цілої низки локальних «українських літописів». Це, зокрема, вже згадані *Київський літопис першої чверті XVII ст.*²⁸⁵; *Острозький літопис* (відомий в редакціях, що обіймають 1500-1636, 1500-1621 та

²⁸² Толочко А. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия/ Алексей Толочко. – Москва; К., 2005. – С.133.

²⁸³ Толочко А. «История Российская» Василия Татищева... – С.124; Енциклопедія історії України. – Т.1. – С.406.

²⁸⁴ Pelin V. Un manuscris necunoscut al mitropolitului Petru Movilă la Moscova// Revistă de Istorie a Moldovei. – Nr.1-2 (61, 62). – ianuarie-iunie 2005. – Chişinău, 2005. – P.44-46.

²⁸⁵ *Київський літопис* першої чверті XVII ст.// Укр. істор. журн. – К., 1989. – №2. – С.107-120; №5. – С.103-114.

1494-1649 рр.); *Львівський (або Львівсько-руський) літопис* (описує 1498-1649 рр.) Михайла Гунашевського²⁸⁶; *Хмельницький літопис* (обіймає 1636-1650 рр., присвячений цілком локальній проблематиці)²⁸⁷; *Переяславський літопис*, розпочатий 1636 р. (не зберігся, ймовірно, оповідав про події 1621-1645 рр., відомий як джерело літопису С.Величка²⁸⁸); *Замойський (Замостський) літописець* (1640-і рр., до 1649 р., автор – друкар Кирило Іванович)²⁸⁹, цінний як джерело зі староукраїнської культури (оповідав про діяльність друкарських кіл в Україні першої половини XVII ст.), і, зрештою, найбільш знаний та новаторський *Густинський літопис* (постав у 1620-і роки)²⁹⁰.

Останній жваво користав з хронік Баронія, Бельських, Гваньїні, Стрийковського, Кромера, Меховіти та Длугоша (спорадично). Відтак, можна завважити, що українська Русь (з Київською митрополією у вигляді основного «замовника») починає стало цікавитися розбудовою парадигми власного історіописання, широко користуючись річпосполитськими історіографічними набутками.

²⁸⁶ *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1971.

²⁸⁷ *Левицький О.И.* Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. Див. частину 3: Хмельницький літопис 1636-1650 рр. – С.77-81.

²⁸⁸ *Розанов С.* «Кройника» 1636 р.// Український науковий збірник. – М., 1915. – С.21-30; *Мыцьк Ю.А.* Украинские летописи XVII века. – Дн-ск, 1978. – С.62.

²⁸⁹ *Мыцьк Ю.А.* Украинские летописи XVII века. – С.77-81; *Исаевич Я.Д.* Новые материалы об украинских и белорусских книгопечатниках первой половины XVII в.// Книга. Исследования и материалы. – Т.34. – М., 1977. – С.149-154.

²⁹⁰ *Літопис* Густинського монастиря. Літопис Мгарського монастиря// Пам'ять століть. – К., 1996. – №2. – С.97-116; №3. – С.15-37; *Толочко О.* «Нестор-літописець»: біля джерел однієї історіографічної традиції. – С.11-35; *Suszek H.* Latopis Hustyński. Opracowanie, przekład i komentarze. – Wrocław, 2003.

Те саме можна відмітити й щодо ще двох творів цього жанру. Першим був, здається незавершений, літопис *Яна Семеновича Бінвільського* (1600-після 1647), який постав у 1647 р. Серед його джерел хроніки М.Кромера, Я.Длугоша, М. та Й.Бельських, П.Пясецького та ін.²⁹¹ (самого Бінвільського можна вважати інтелектуалом київського кола). Другим – т.зв. *Український хронограф* старшої редакції, відомий список якого датований 1646 р. (мав протограф, який постав на тій самій примітній межі кінця 1620-х – початку 1630-х рр.)²⁹².

Згаданий хронограф складалася з двох частин – всесвітньоісторичної та «Кройніки слов'яноруської о панствах руських, польських і литовських» (у цьому, до речі, його відмінність від давніших хронографів XVI ст., що мали лише всесвітньоісторичну частину). Остання цілком ґрунтована на рукописному «руському» перекладі (1610-х – 1620-х рр.) хроніки М.Стрийковського²⁹³.

Згодом цей хронограф доповнювався. Зокрема, 1699 р. його текст послужив основою для «літописця» (рукописного історичного збірника) Леонтія Боболинського (?-1717).

До київської мемуаристики можна віднести й твір католицького вченого *Миколая Циховського* (Циховія) «Colloquium Kijoviense»/ «Колоквіум київський...» (Краків,

²⁹¹ *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века; *Його ж.* Відображення деяких подій з історії Києва в літописі Яна Бінвільського// Укр. істор. журн. – К., 1982. – № 2. – С.73-76; *Його ж.* Історія Київської Русі у висвітленні українських літописців 17 ст. Семена Глуговського та Яна Бінвільського// Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К., 1988. – С.229-244.

²⁹² *Князьков Ю.П.* К вопросу о влиянии украинского хронографа на исторические сочинения XVII века// Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII-XIX веков: Сб.наук.тр. – Дн-ск, 1982. – С.57-65. Оригінал найранішого списку хронографу 1646 р. локалізується в ЦНБ НАНУ. Відділ рукописів, №1, 171.

²⁹³ *Толочко О.* Український переклад «Хроніки...» Мацея Стрийковського... – С.175.

1649; уривок з нього перекладено російською²⁹⁴). Він є описом ученого диспуту в Києво-Могилянській академії 1646 р.

Наприкінці цього огляду історіографічної Київщини, аби проілюструвати питомість історичних «хронік» на Наддніпрянщині, наведемо колоритний відгук 1648 р. з твору під назвою «Dyariusz czyto kronika o Początku Rebelliey kozackiey a iakiey okazyey u kto nadał do tey iadowitey resolutiey»/ «Диаріуш чи то хроніка про початок повстання козацького...». Його невідомий автор-жовнір оповідав, що козаки «в пасіках свої сходки і таємні ради чинять, [де] Хмельницький, письменний серед них і бувши військовим писарем, таку давав пораду, яку вичитав у хроніці, що від віків русь у союзи з татарами давали відсіч литві та полякам» (курсив – Д.В.)²⁹⁵.

Явище приватних хронік (*silva rerum*), добре знане на власне польському матеріалі, в Україні наразі вивчене недостатньо. Либонь найстаршою (з тих, що до сьогодні привертала увагу дослідників) є родинна хроніка, створена в 1574-1589 рр. двома особами (найвірогідніше, це представники званої протестантської родини з Холмщини – Станіслав та Якуб Оріховські герба Рогалья)²⁹⁶. Записи тут зроблено на вільних аркушах друкованого «Історичного календаря» (Віттенберг, 1574). У давнину вони сягали другої половини XV ст.

²⁹⁴ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – С.52-55.

²⁹⁵ Chyższcz I.E. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświeceniu uczestnika wyprawy Żółtowodskiej i naoczny świadka wypadków// Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego. – Lwów, 1934 [1936]. – S.260; Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu «Ogniem i mieczem», (1648-1651). – Warszawa, 1999. – S.98; Мицик Ю.А. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. – С.27.

²⁹⁶ Ульяновський В.І. Родинна хроніка останньої чверті 16 ст.// Український археографічний щорічник. – Т. 3-4. – К., 1999. – С.406-431.

Помітний і тривалий резонанс має т.зв. хронічка *Йоахима Єрлича*, яка оповідає про події з 1620 по 1673 рр.²⁹⁷. Утім, вірогідно, 1629 (1621?) р. була укладена хроніка (нотатки) брацлавського підкоморія кн. Стефана Четвертинського (напевно, як доповнення до списаної тоді в князівській резиденції – Животові – копії Хлебниковського літопису). Крім оригінального т.зв. Погоди́нського списку, цілий текст відомий також і за пізнішим компендіумом (864 стор.) 1758 р. монаха-василіанина Устимовича: *Rękopism Ruskiey Kroniki przez pewnego czernca w miescie Zywotowie z roznych Latopiscow za rozkazem Xcia Jego mosci Czetwertynskiego Podkomorzego Braclawskiego w roku 1629 napisany*²⁹⁸. Дата «1629» р. не цілком зрозуміла, оскільки далі в тексті мова про те, що створена «kniha rekomyja Letopisec Ruskaja Kronika Kniażenija Rossyiskoho» 23 березня 1621 р. Можливо, зіграла роль паралельна дата від сотворіння світу 7129 р. наведена тут таки. Утім, якщо 1629 р. не проста помилка, таке датування Погоди́нського списку значно більше укладається в контекст «сенсаційності» появи Хлебниковського літопису на українському інтелектуальному небосхилі.

Про *silva rerum* львівського архієпископа Яна Прухницького з того ж таки 1629 р. мова вже йшла. Цікаво, що працю такого роду залишила і примітна особа з кола київського митрополита П.Могили – берестейський ігумен *Афанасій Філіпович*

²⁹⁷ Модерні видання див.: *Jerlicz J. Latopisec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole świata, ile pamięć moja mogła znosić i wiedzieć, o czym z czytania jako i z widzenia na piśmie po sobie w krótcie (po krótcie) i na potomne czasy potomkom moim zostawuję; chcącemu wiedzieć z czytania tych ksiązek w posiedzeniu przy dobrej myśli dla zabawy, pod rokiem od narodzenia Syna Bożego w Trójcy Jedynego, Twórcę wszego (wszystkiego), Pana Wiekuistego. 1620 roku.* – Petersburg, 1853. – Т.1-2; *Южнорусские летописи.* – К., 1916.

²⁹⁸ Мікрофільм №6679 в Бібліотеці Народовій у Варшаві, оригінал у Бібліотеці Чарторийських №122.

(† 1648)²⁹⁹. Її колоритна повна назва виглядала таким чином: «Діаріуш албо список дѣев правдивых, в справѣ помноженя и объясненія вѣры православное голошений, волею Бозскою и молитвами Пречистой Богородици, в недавнопрошлых часех: впрод у благочестивого царя Московского Михаила, потом у его милости короля Полского Владислава четвертого, на остаток у преосвященного архієпископа, всея России митрополиты, Петра Могилы, и списаный през смиренного ієромонаха Афанасія Филиповича, на сесь час ігумена Берестя Литовского, през которого то в монастыру Печаро-Киевском и выписується, для ведомости людем православным, хотячим о том теперь и у потомные часы вѣдать. Року 1646 мѣсяца дня»³⁰⁰. Твір містив інформацію переважно про події останнього десятиліття перед його написанням.

Практику коротких історичних нотаток репрезентує і «кройнік» «для памяти списана бысть» у 1648 р. невідомим ченцем миколаївського монастиря в Крехові біля Жовкви. Вона містилася на чистих аркушах виданого в Києві у 1628 р. «Лімонару... Софронія патріарха єрусалимського»³⁰¹.

Насамкінець, можна згадати «Rodowod domu Koniecpolskich»³⁰² (1651). Він написаний «бідним родичем» цих потужних польсько-українських магнатів – *Зигмунтом Стефаном Конєцпольським* (1588 – після 1664).

Зрештою, в цей час до історіографії широко звертаються й «національні» меншини річпосполитської України. Так, з середини XVII ст. походить вірменська т.зв. кам'янецька хроніка (остаточна редакція 1650-1652 рр.) *Агона та Аксента*

²⁹⁹ *Кориунов А.Ф.* Афанасий Филипович. Жизнь и творчество. – Минск, 1965.

³⁰⁰ *Диаріуш* Берестейсаго ігумена Афанасія Филиповича 1646 г.// Русская историческая библиотека. – Т.IV. Памятники полемической литературы в Западной Руси (кн. I). – СПб., 1878. – С.49-156.

³⁰¹ *Крижановський А.* Руська «кройника» з XVII в.// Записки НТШ. – Т.LXII. – Львів, 1904, кн. VI. – С.1-3 (Miscellanea).

³⁰² *Przyłęcki S.* Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku. – Lwów, 1842.

(Авксента) *Кам'янецьких*, братів, які належали до вірменського патріціату Кам'янця-Подільського. Хроніка, написана вірменською та кипчацькою мовами, переповідає події на Правобережній і Західній Україні, а також у Молдові та Румунії за 1430-1652 рр. (про особливе значення молдавсько-українських зв'язків цього періоду у справі підживлення «руської» ідентичності нам вже доводилося писати³⁰³). Особливо цікава її частина за 1620-1621 рр., що оповідає про Хотинську війну³⁰⁴. Цікавий мемуар про основну спеціалізацію вірменських купців – східну (турецьку) торгівлю – лишив пов'язаний із Замостям та Львовом автор – *Симеон дпир Легаці* (обіймає події кінця 1580-х – 1636 р.)³⁰⁵.

З-поміж перших істориків-євреїв Речі Посполитої примітне місце займає *Фалк (Валк) Джошуа бен Олександр га-Коген* (бл.1550-1614), званий ще *Сема* (SeMa – за аббревіатурою свого головного твору). Уродженець Любліна, він з 1592 р. був рабином Львова. Найпомітнішим його внеском до історіографії став кодекс – коментар до правил збирання податків – «*Kontres al-Dine Ribbit*» (виданий єврейською в Амстердамі у 1692 р.), у якому він докладно описав люблінський синод Вааду* 1607 р.

³⁰³ *Вирський Д.С.* Запізнілий «збирач земель руських» чи молдовська примара України// Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С.222-229.

³⁰⁴ *Schutz E.* An armeno-kipchak chronicle on the polish-turkish wars in 1620-1621. – Budapest, 1968; *Османская империя* в первой четверти XVII века. Сб. докум. и материалов. – М., 1984; *Кам'янецька хроніка* складена Агопом, доведена і продовжена його рідним братом Аксентом// Жовтень. – К., 1985. – №4. – С.95-105; *Комарницький С.* Хотинська епопея (з історії Хотинської війни 1621 року). – Чернівці, 2000. – С.148-182.

³⁰⁵ *Дашкевич Я.* Симеон дпир Легаці – хто он?// Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С.72-82 [передрук з 1974 р.].

* *Ваад* – у *Сейм Чотирьох Земель* – у 1580-1764 рр. щорічний з'їзд представників близько 70 єврейських кагалів Речі Посполитої. Відбувався у Любліні, Ярославі та інших місцях (приурочувався до певного ярмарку). Згаданими класичними «чотирма землями» були

Лихоліття, що спало на українських євреїв з початком Хмельниччини, інспірувало низку єврейських хронік. Зокрема, *Meir ben Самуель* зі Щебжешина (серед. 17 ст.) близько 1649 р. написав хроніку «Сок ha-Ittim»/ «Тягарі часів» (Краків, 1650, оповідала про події 1648-1650 рр.), а *Саббатай бен Meir га-Коген* (Саббат Гакоген, 1621-1662 або 1663) видав свою невеличку працю «Megillat Ejfa»/ «Послання» (Амстердам, 1651, описує лише 1648 р.). Обидві роботи присвячені нещастям євреїв України в 1648-1649 рр.³⁰⁶

Утім, найяскравішою пам'яткою єврейської історіографії України цього часу стала «Jawen mezulah»/ «Безодня» (Венеція, 1653; варіант перекладу – «Глибока трясовина») *Натана Нота Гановера* (середина XVII ст.). Автор тривалий час мешкав у м.Заславі (нині – Ізяслав, райцентр Хмельницької обл.), його хроніка оповідає про 1648-1652 рр. (хоча у вступі Гановер згадує й Наливайка та Павлюка як предтеч Б.Хмельницького). Свіжий огляд єврейської історіографії Хмельниччини (щоправда на рівні довідників, а не текстів), зроблений львівським дослідником Я.Хонігсманом³⁰⁷.

Зрештою, початок Козацької революції дав новий величезний імпульс творенню річпосполитського історичного наративу України, але саме через «величезність» даного історіографічного сюжету, який також виходить за прийняті тут хронологічні межі, воліємо винести його за межі даного дослідження.

«Великопольща», «Малопольща», «Русь Червона» та «Волинь». Якщо додавалась «Литва», то сейм звався «п'яти земель».

³⁰⁶ *Еврейские хроники XVII столетия* (Епоха «хмельниччини»). – Москва-Ієрусалим, 1997; *Гановер Н.Н.* Богдан Хмельницький: летопись еврея-современника о событиях 1648-1652 гг. в Малороссии. – Одесса, 1878 (2 вид. – Лейпциг, 1883).

³⁰⁷ *Хонигсман Я.* К вопросу о начале еврейской историографии в Польше и Украине// Матеріали XII міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центрально-Східної Європи – Єврейське краєзнавство та колекціонування» (23-25 серпня 2004 р., м.Київ). – Режим доступу: <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/conf2004/02-2004.htm>.

Загалом за півтора століття розвитку річпосполитська історіографія нагромадила сотні бібліографічних позицій, що представляли практично всі відомі на той час літературно-історіографічні жанри. Історична вченість у країні сягнула високого, хоч і не виняткового, рівня наукової зрілості (відповідно до тогочасного стандарту науки). З часом слабшало значення «імпорту мізків» (зазвичай італійських, меншою мірою німецьких). Рівень методологічної рефлексії кращих річпосполитських істориків цілком абсорбував загальноєвропейські здобутки у цій сфері (до речі, з'явились приклади і зворотного впливу).

Королівський двір та «князі церкви» втратили початкову «монополію» на історіописання, суттєво зросло коло замовників і споживачів історіографічної продукції. Це позитивно позначилося на розбудові її інституційної мережі, динаміці допливу молодих кадрів, а також тематичному та жанровому розмаїтті історіографії Речі Посполитої.

Помітним став і зовнішній вплив річпосполитської історіографії. Підкріплена зовнішньополітичними успіхами держави, вона все більше приваблювала не лише сусідів, але й загальноєвропейські вчені кола. Останні залюбки приймали її посередництво у формуванні своїх східноєвропейських візій, у т.ч. і щодо теренів сучасної України. А для будь-якої історіографічної ініціативи, що виходила з цих останніх, річпосполитські наробки становили звичайну рамку та пробний камінь для перевірки власних концепцій.

Зрештою, при всьому примітному наративному багатстві історіографічної україніки Речі Посполитої XVI – XVII ст. найбільше значення для презентації цілої теми України завжди мали сюжети *історичної географії* (співзвучної інтелектуальному буму, підживлюваному Великими географічними відкриттями), *виклика турецько-татарській агресії* (співзвучної Священній/ цивілізаційній війні на Великому кордоні Європи) та оригінальної *відповіді* на неї – феномену *українського козацтва*.